

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI

**MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI**

Gülsün Çaryýewa

**ŽURNALISTIKANYŇ
PSIHOLOGIÝASY**

**Ýokary okuw mekdepleriniň žurnalistika
hünäriniň talypalary we mugallymlary üçin okuw
gollanmasy**

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlendi.**

Aşgabat -2010

Çaryýewa G.

Žurnalistikanyň psihologiýasy. Ýokary okuw mekdepleriniň žurnalistika hünäriniň talyplary we mugallymlary üçin okuw gollanmasy.– A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 148 sah.

GIRIŞ

PSIHIKA HAKYNDÄ UMUMY DÜŞÜNJE.

Psihilogiýanyň predmeti.

Psihika barada umumy düşünje

Psihilogiýa hem özüniň mazmuny boýunça çylşyrymly predmetleriň biridir. Bu predmeti öwrenmekde dürli garaýyşlar bardyr. Psihologiýany kesgitlemekde ýüze çykýan çylşyrymlylyk ol hem psihologiýa boýunça belli bir terminalogiýanyň bolmazlygydyr. Entek “psihilogiýa” sözi ýüze çykman, gadymy döwürde ol jan hakyndaky ylym hökmünde öwrenilipdir. Soňra, XVI asyryň başlarynda Ewropada Hristian Wolf (1679 – 1754) ilkinji bolup psihilogiýa düşünjesini ulanylşa girizýär.

Bu ylym birnäçe ýerlerde, esasan-da XVII-XVIII asyrlarda Ýewropanyň köp döwletlerinde öwrenilip başlanýar. Häzirki wagtda dünýäniň köp döwletlerinde olaryň okuw jaýlarynda ylmyň bir pudagy hökmünde öwrenilýär.

Psihilogiýanyň predmeti psihiki hadysalar hökmünde materiýa mahsus bolan zatdyr. Şol sebäpli, psihologiýany ylym hökmünde kesgitlemekde, psihiki hadysalaryň kanunlaryny we häsiýetlerini öwrenmekde, real dünýäniň hadysalaryny hem-de predmetleriň ýagdaýlaryny şöhlelendirmekde ýokary derejede guralan

materiýa degişliliginden-mahsuslygyndan ugur alynýar. Psihika diňe adamlara degişli bolman, haýwanlara-da degişlidir. Diýmek, adamlaryň psihologiýasy bilen bir hatarda haýwanlaryň hem psihologiýasy bardyr. Psihologiýa ylym hökmünde adamlaryň we haýwanlaryň psihikasyny öwrenýär. Şeýlelikde, umumy psihologiýa psihikany, psihiki hadysalary, adamlaryň aňyny indiwiidual aýratynlyklaryny öwrenýän ylymdyr.

Her bir ylym özüniň öwrenýän predmetiniň aýratynlygy bilen beýleki ylymlardan tapawutlanýar. Mysal üçin, geologiýa ýeriň taryhyny, gurluşuny, düzümini öwrenýän bolsa, geodiziýa ýeriň ölçegini we formasyny öwrenýär. Psihologiýa taýdan öwrenilýän hadysalaryň özboluşly aýratynlygyna hem düşünmeklik belli derejede kynçylygy döredýär we adamlaryň dünýagaraýşyna bagly bolýar. Psihologiýa obýektiw hakykaty şöhlendirýän psihika hakynda ylymdyr. Psihologiýa psihiki prosesleri we psihiki aýratynlyklary öwredýär.

Psihologiýa sözüniň asly grekçe “pisýuho” (jan), “logos” (ylym, söz) diýen sözleri aňladýar we jan hakyndaky ylym diýen düşüňjani berýär. Gadymy zamanda psihologiýany ilkinji bolup beýan eden grek alymy Arestotel (biziň eramyzdan 384-322-nji ýyllarda ýaşan, ol özüniň “jan hakynda” diýen işni ýazan) bolupdyr.

Belli bolşy ýaly, hemme psihiki prosesler: duýgular, beýnä ornaşdyrmalar, aňlamalar, kabul

MAZMUNY

1. GIRIŞ. PSHIKA HAKYND A UMUMY DÜŞÜNJE.....	7
2. ŽURNALISTIKANYŇ PSIHOLOGIÝASY DERSI, ONUŇ OBÝEKTI WE WEZIPELERI.....	14
3. ŽURNALISTIŇ PSIHOLOGIK MEDENIÝETI.....	36
4. PSIHOLOGIÝANYŇ WEZIPELERI WE METODLARY.....	65
5. ŽURNALISTIŇ DÖREDIJILIK PSIHOLOGIÝASYNYŇ AÝRATYNLYGY.....	
6. ŽURNALISTIK USSATLYGYŇ UGRUNDA.....	53
7. PSIHOLOGIÝANYŇ BAGLAG METODLARY.....	128
8. NEÝROLINGIWISTIK MAKSATNAMA WE ŽURNALISTIKA.....	134
9. EDEBIÝATLAR.....	146

10.E.E.Pronina.Psihologiýa zurnalistsskogo tvorçestwa.

11. Krupnow A.I. Psihologiçeskiýe proyawneniýe i struktura temperamenta. M., 1992.

12. Kolodzin A. Kak žit posle psihologiçweskoý trawmy. M., 1992.

13. Rektaş Z. Basarow B. Gözellik terbiýesi. Aşgabat. Ylym, 2004.

14. Šmidt P. Iskusstwo obşeniýa. M, 1992.

15. Stouž E. Psihopedagogika. M, 1994.

16. Pedagogiçeskaýa i wozrastnaýa psihologiýa. M., 1998.

17. Wwedeniýe w neýrolingiwistiçeskoýe programmirowaniýe. Noweýşaýa psihologiýa liçnogo masterstwa. 1999/Džozeff O.Konnor, Džon Seýmor/str.9

18. NLP. Polnoýe praktiçeskoýe rukowodstwo. 2000/Garri Older, Beril Hezer/ str.11

19. Iz lýagušek w prinsy 2000/Bendler R.Grinder D./str.5

20. Wwedeniýe w neýrolingiwistiçeskoýe programmirowaniýe. Noweýşaýa psiholdogiýa liçnogo masterstwa. 1999./Džozeff O,Konnor,Džon Seýmor/str.26

21. NLP. Polnoýe praktiçeskoýe rukowodstwo. 2000/Garri Older, Beril Hezer/str.201

22. Wwedeniýe w neýrolingiwistiçeskoýe programmirowaniýe. Noweýşaýa psihologiýa liçnogo masterstwa. 1999/Džozeff O,Konnor,Džon Seýmor/,str.199

etmeler, pikirler, oýlanmalar, ünsler, sözler, islegler, höwesler,ukyplar, meýiller, erk häsiýetler we başgalar adamlara iň ýakyn hem-de ilkinji hadysalardyr. Bu zatlara hakykatdan we ylmy taýdan düşünmeklik adamyň pikiriniň iň ähmiýetli meseleleriniň biridir.

Psihika barada umumy düşünje berlende ýene-de birnäçe zatlary bellemek gerek. Her bir ylym adamzadyň aňlap bilmesiniň özbaşdak şahasy bolup onuň özüniň ýörite öwrenýän predmeti bardyr. Umuman alanyňda psihologiýany öwrenmegiň predmeti psihikadyr. Psihika-hakykatdan-da öwrenmegiň ýörite predmetidir. Psihika beýniniň häsiýetini aňladýar. Beýni köp zatlary alamatlandyrýar, psihika bolsa onuň aýratyn häsiýetlendirmesi bolup, özümi gurşap alan hakykaty şöhlendirýär. Tebigatda şöhlelenme hadysasynyň örän giň manysy bolup, psihiki şöhlelenmäniň bolsa özüniň spesifik aýratynlygy bardyr.

Psihologiýa ylym hökmünde diňe bir aýry-aýry psihiki hadysalary öwrenmek we düşündirmek bilen çäklenmän, ol hadysalaryň syryny açyp görkezýär hem-de jemleýär, şol psihiki hadysalaryň kanuna- laýyklygyny we geljekde şol hili prosesleriň neneňsi boljakdygyny salgy berýär. Adam psihikasy iňňän ösen aň-düşünjeliligi bilen haýwanlaryň psihikasyndan ýokary derejede durýar.

Şeýlelikde, psihologiýa-bu psihikanyň peýda bolşy, döreýşi, ösüşi we adam aňynyň konkret-taryhy şahsyýet aýratynlygynyň kanuny laýyklygy baradaky ylymdyr.

Bellenilişi ýaly, psihika-psihik prosesler psihologiýanyň esasy mazmuny bolup durýar. Psihiki prosesler, birinjiden, hakykatda bar zada akyl ýetirmekligi öz içine alýar. Adam gös-göni duýgy organlaryna täsir edýän predmetleri ten duýgusy bilen duýýar we beýnä ornaşdyrýar. Göz öňüne getirmeler-ozal beýnä ornaşdyrylan zadyň obrazlary adamyň aňynyň proseslerinde täzedan başlanýar, hyýal prosesinde bolsa täzedan işlenilýär.

Ikinjiden, emosional proseslere hem (begenç, şatlyk, lezzet almak, söýgi, hormat, guwanç ýa-da gynanç, hesret, gorky, gahar, ýigrenç, alada we başgalar) adam akyl ýetirýär ýa-da dürli duýgylar arkaly başdan geçirýär.

Üçünjiden, erk prosesleri: islegleriň oýanmagy, belli bir derejede täsir etmek niýetleriniň döremegi, dürli zatlar hakynda göwne düwürmeler we olary amala aşyrmaklyk hem psihiki proseslere degişlidir.

Şeýlelikde, psihik prosesler adamlaryň akyl işini, duýgylaryny we erk-islegleri diýilýänleri öz içine alýarlar. Psihik prosesler biri-birinden üzňe däl. Adamy gurşap alan zatlar, iş, hadysalar onuň ol zatlara akyl ýetirmegine hem-de psihik prosesleriň döremegine alyp barýar. Adamynyň psihiki

EDEBIÝATLAR

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky, söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.

2. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal, Aşgabat, 2007.

3. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Rarahatçylyk, döredejilik, progres syýasatynyň dabaralanmagy. Aşgabat, 2007.

4. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Eserler ýygyny. Aşgabat, 2007.

5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky çykyşy. Aşgabat, 2009.

6. Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerne tarap. Aşgabat, 2009.

7. Basarow B. Woprosy psihologii haraktera. Aşgabat. Ylym, 1997 ý.

8. Basarow B. we beýlekiler. Umumy psihologiýa. Çärjew, 1992 ý.

9. Dobrowiç L.L. Obşeniýe kak nauka i iskustwo. M., 1980.

mazmuny anyklap biler. Metamodeliň lanylmagy gürrüňdeşlikde we teksti taýýarlamakda žurnalistiň zähmetini görnetin ýeňledip hem-de işiň ähmiýetini artdyryp biler. Milton-modeliň ulanylmagy bolsa, gürrüňdeşiň kabul ediş ýagdaýyny kesgitlemäge ýardam eder we täze faktlary aýdyňlaşdyrmaga kömek eder. Žurnalistikada saldamlaryň ulanylmagy žurnaliste we çap edilýän makalalara bolan ynamy güýçlendirmäge, tekstleri okalmaga gaýym etmäge ýardam berer.

aýratynlyklary onuň häsiýetini, temperamentini, ukyplaryny, akylynyň hilini, dürli zatlarahünärlere gyzyklanyşyny, özüniň edýän işinde beýleki adamlardan tapawutlanyşyny we başgalary öz içine alýarlar. Mysal üçin, adamyň öz aýratynlyk ýagdaýy, paýhaslylygy, gaharjaňlygy, belli bir işe-hünäre ukyplylygy (matematika, fizika, himiýa, tehnika, zähmete we başgalara) hem emosional we erk-isleg prosesleri bilen baglanyşyklydyr.

Psihika ýokary derejede bolan materiýanyň önümidir. Materiýa bize hemişe täsir edip durýar, organizmde dürli duýgylary emele getirýär, daşary dünýä bilen gös-göni baglanyşdyrýar, biziň syzgy organlarymyza täsir edip, ten duýdusyny emele getirýär.

Psihiki iş ýaşaýyş funksiýalarynyň beýlekilerinden (dem alyşdan, iýmitlenişden, gan aýlanyşdan) özboluşly tapawutlanýan bolsa-da, onuň esasyny organizmde bolup geçýän maddy prosesler düzýärler. Bu prosesler adam (haýwanyňky hem) organizmine daşarky dünýäniň hadysalarynyň (predmetleriniň) täsir etmegi netijesinde ýüze çykýar. Ten duýgylaryny başdan geçirýän organizm bolmasa we olaryň döremegine sebäp bolýan gyjyndyryjylar bolmasa, ten duýgylary hem mümkin däl. Pikirler diri adamynyň diňe kellesinde-beýnisinde döreýärler hem-de ýaşaýarlar we onuň töwerigini gurşap alan

sredadaky hem-de jemgyýetdäki ýaşaýşynyň real şertleri we hakykatlary sebäpli emele gelýär.

Ösüşiň aşak basgançaklaryndaky materiýanyň psihikasy ýokdur. Diňe bir organiki maddalar däl-de, eýsem, ösümlükler hem psihikasyz ýaşaýarlar. Akyl işi, duýgylar, islegleri kanagatlandyrmaklyga bolan oýanmalar haýwanlarda peýda bolup başlaýarlar, ösýärler we adamda ýokary basgançaklara ýetýärler. Oňurgaly ähli haýwanlarda bolşy ýaly, adamlarda hem psihikanyň organy beýnidir.

Şeýlelik bilen, psihika diňe ýokary derejede gurulan materiýa mahsusdyr. Adamynyň psihikasy onuň beýnisiniň işini häsiýetlendirýär.

Gös-göni beýnä ornaşdyrylýan predmetleriň obrazlary, ýat we hyýal proseslerinde döreýän göz önüne getirmeler, adamyň pikirleri, onuň başdan geçirýän duýgylary hem-de erk oýanmalary beýniniň işiniň önümleridir. Şoňa görä-de adamyň psihik prosesleriniň maddy esasy ýokary nerw işiniň fiziologik prosesleridir.

Psihika barada umumy düşünje berlende onuň taryhy dogrusynda hem gysgaça beýan etmeklik gerekdir. Adamlar gadymy wagtlardan bäri özüleriniň psihiki garaýyşlary taýyndan tapawutlanypdyrlar we özülerini gurşap alan zatlara her hili düşünişdirler. Ilkibada olar adamyň janynyň tebigatdan daşary bir gudrata degişlilikinden ugur alypdyrlar. Gadymy Gresiyada materialistik akyldarlar Demokrit

ulanylyar. Şeýle-de okyjylar köpçüliginiň nazaryny göz önünde tutýan neşirler hem bar: aýallar žurnaly erkekleriňkiden, çagalaryňky žemgyýetçilik-syýasy neşirlerden tapawutlanýar.

Radio we telewideniýe wizual we audial salamlary ulanýar. Ýelbetde, radioda diňe audial saldamy peýdalanyp bolar (käbir tekstleriň habarlyk we duýguly ýüküni ýetirmek üçin saz ulanmak). Telewideniýede iki saldam birbada ulanylyp, wizuala-da, audiala-da birugra täsir edip bolýar. Saz ýa-da söz astynda goýberilip, yzly-yzyna üýtgäp duran görnüşler duýga güýçli täsir edýär.

Saldamlar pikirleriňi jemlemäge, özüni ele almaga we belli bir ýagdaýa gelmäge kömek edýär. Habar beriş serişdesi üçin bu zatlar wajypdyr, çünki informasiýalary kabul etmek adamyň ýagdaý-durmyna bagly. Mysal üçin «Watan» habarlar gepleşiginiň dowamynda eýýäm birnäçe ýyldan bäri görnüşleriň we sazyň şol bir kesgitli böleklerinden peýdalanýlar. Millionlarça türkmenistanly üçin bu habarlary kabul etmegiň belli bir ýagdaýyna gelmäge kömek edýän saldam.

NLM-iň tehnikalaryndan peýdalanmak bilen, žurnalist öz pozisiýasyny, kabul ediş çygryny kesgitlemegi başaryar. Eger onuň ýagdaýy obýektiv kabul edişe päsgel berýän bolsa, ol refreýmingi amala aşyryp biler. Şeýle hem, žurnalistbelli bir adam ýa-da adamlaryň topary bilen gatnaşyga girip, söhbede çekip we düýp

miwesidir, ol oňlanmaýan saldamlaryň mysalyndandyr.

Saldamlary reflekt hereketler bilen deňeşdirýärler. Biz köp saldamlary aňastaňymyzda özleşdirendiris we olar biziň keýpimize, özümizi alyp barşymyza we durmuş keşbimize täsir etmek bilen «işleýär». NLM-iň tehnologiýasy şol saldamlary üýtgetmäge, «peýdaly» saldamlary edinmäge we gereksizlerinden saplanmaga kömek edýär.

Edil adamlaryň bolup-bitişleri boýunça dürli tipli wekiller boluşlary ýaly, saldamlaram wizual, audial we kinestiklere bölünýärler. Wizual saldam — aňda şöhlenen islendik şekil. Audial — hakyda ýeten (içki, daşky) islendik ses. Kinestik — islendik duýgy.

Habar beriş serişdeleri öz işinde saldamlary ýygy-ýygýdan ulanýarlar. Bu ulanyş habar beriş serişdesiniň görnüşine (neşir, tele, audio) bagly. Neşirýat görnüşindäki serişdeler wizal saldamlary (suratlar, şriftler), kähalatlarda duýgy saldamlaryny (kagzyň dykyzlygy, duýga gelüwliligi) ulanýarlar. Neşirde maketleme, makalalaryň ýerleşdirilişi, rubrikalanyşy, neşiriň öz görnüşü, formaty, reňkleri saldam bolup hyzmat edýär. Köçeki we ýaşyl pressa diýilýänleri ýagty reňkleri we «çyrlap çagyryň» sözbaşylaryndan, suratlaryndan tanap bolýar. Resmi neşirler salyhatly görünýär. Olarda brend we beýleki bazowyý reňkler, suratlar, kollažlar we sütünler

(b.e.öň V asyrdan ýaşapdyr) adamynyň jany atom bölejiklerinden durandyr diýipdir.

Geraklit bolsa (b.e. öň VI asyrdan ýaşapdyr) jan otdan döräpdir diýipdir we başgalar. Bular psihika barada şeýle pikirler ýöredipdirler. Psihika baradaky materialistik pikirler janly organizmiň funksiýalaryna düşünmäge mümkinçilik beripdir.

Gadymy Gresiyada ýaşan wraç Alkmeon (b.e. öň VI asyrdan ýaşapdyr) anatomiki we medisina tejribelerine esaslanyp psihikanyň esasy organynyň beýnidigini aýdypdyr.

Grek medisinasynyň atasy-diýlip atlandyrylýan Gippokrat bolsa temperament baradaky taglymaty öňe sürüpdir.

Şeýdip psihika ylmy taýdan düşünmekde ilkinji üstünlikler gazanylýar, organizmiň anatoma-fiziologik gurluşyna dogry baha berip başlanýar.

Muňa garamazdan gulçulyk jemgyýeti döwründe psihika barasynda idialistik garaýyşlar hem ýüze çykýar. Munda Platonyň garaýşyny (b.e. öň V asyrdan ýaşapdyr) bellemek gerek. Ol adam janyny maddy däl we hemişelik hasap edýär. Platon jany-teni birnäçe böleklere bölýär: a) Akyl-paýhas, b) Batyrlyk, ç) Isleg-arzuw. Bu bolsa onuň idealistik pozisiýada durandygyny görkezýär.

ŽURNALISTIKANYŇ PSIHOLOGIÝASY DERSI, ONUŇ OBÝEKTİ WE WEZIPELERİ

1. ZURNALISTIKANYŇ PSIHOLOGIK
DÜZGÜNLERİ BARADA DÜŞÜNJE
2. HÄZIRKI ZAMAN KÖPÇÜLİKLEÝİN
ARAGATNAŞYGYŇ ÖSÜŞ.
TENDENSIÝALARY.
3. MEDIÝA DÜŞÜNJESI .
4. TELE-ALYPBARYJYNYŇ IMIDŽI.

Ž u r n a l i s t i k a n y Ň p s i h o l o g i s y
— pudaklaýyn psihologik düzgünnleriň biri
bolmak bilen, jemgyýetde habar beriş
serişdeleriniň hereket ýetmeginiň psihologik we
durmuş-psihologik aspeklerini öwrenýär. ŽP
(žurnalistik psihologiýa) dersiniň ýüzlenýän
çeşmeleri şulardyr: habar beriş serişdelerindäki
tekstleriň psihologik tipologiýasy, informasiýalaryň
kabul edilişiniň aýratynlyklary,
kanunalaýyklyklary, auditoriýa (diňleýjiler,

şahsyýetini açyp görkezýän çeper publisistik
žanrlar üçin ýörgünlidir.

Žurnalist netijeli teksti taýýarlamak üçin sözleri
many gory bilen, doly bilmeli we «many susmagy»
başarmaly, şeýle hem onuň pikir ýöretmesi
aňrybaş takyk bolmalydyr, logiki kanuna
eýermelidir, şeýle-de, tekstiň maksadyny, niýetini
we degişli meseläni aýdyň bilmelidir.

NLM-niň žurnalistler tarapyndan ulanylýan
ýene bir usuly —ýakoreniýedir. «Ýakoreniýe
(«labyr oklanma», saldam bermek —G.J.)—
islendik höweslendirişniň ýa-da wekilçiligiň (ol ýa
beýleki tipdäki adamyň) käbir garaýyş bilen
baglanyşykly bolmagyna täsir edýän we onuň
döreme hereketini goldaýan ýagdaýdyr.
Ýakoreniýe özakymlaýynam döräp biler, ýörite-de
gurnalyp bilner»(7).

(Biz «Ýakorýa» diýlen jümläniň ýerine «saldam»
diýen sözi ulanmakçy—G.J.) Saldamlar aýdyň
gylyk-häsiýeti, fiziki we ruhy ahwaly döremegine
goltgy berýän (höweslendirýän) täsirdir. Bu
höweslendiriş bar zady: görünýän keşbi, tagamy,
ysy, duýgulary aňlap biler. Saldamlar birnäçe
görnüşde bolup bilerler: biygtyýar, meýilleşdirilen,
fobiki (gorkup-ürkmek netijesinde).

Biygtyýar saldam haýsydyr bir ýagdaýyň ýa-da
aladanyň netijesinde döräp biler. Meýilleşdirilen
saldamlar soňsuz endikleriň başlangyjy bolýarlar.
Fobiki saldamlar bolsa gazanylan gorkynyň

bar — hakykat düşüňjesini beýan edýändir, sözler bardyr — wakalary, hadysalary beýan edýändir. Söz manysyny we many çykarmagyň ummasyz gerimi žurnalist üçin «suw asty daş» ýalydyr. Wakalarydyr hadysalar dürlüçe sözler bilen atlandyrylyp bilner. Şu jähtdenem, neýrolingiwistik programmalaşdyrylyşda söz kabul edilişiniň iki modeli bar: metamodel we Milton-model.

«Metamodel — bu diliň gepleşikde goýberilen ýoýulma, umumylaşdyrma we sypdyrma ýaly ýagdaýlar arkaly ýüzleý many aňladýan örümlerini ýüze çykarýan modeldir. Metamodel nätakyk dili şübhelenmä duçar edip, dili anyklaşdyrýan, onuň deslapky başdangeçirmeler, «çuňňur düzümler» bilen baglanyşygyny dikeldýän anyklaşdyryjy soraglardan ybarat bolýar.(5) Metamodelden peýdalanmagyň iň ýerlikli usuly ony öz içki dialogynda (gepleşiginde) ulanmakdyr. Žurnalistlik tekstini taýýarlaýarka, awtor öz-özüne sorag bermek arkaly mazmuny doly açmalydyr (tekst interwýu däl halatynda). Awtor öz tekstiniň mazmunyna näçe aýdyň düşüňýän bolsa, ol köpçülik üçin şonça-da düşnükli bolar.

«Milton-model — gürrüňdeşiň başdan geçirýän duýgularyna goşulyşmak we onuň aňladyň goruna aralaşmak üçin gümrüklik söz gurluşlaryndan ussatlyk bilen peýdalanmakdyr» (6). Žurnalistikada Milton-model informasiýa almak üçin ulanylyp bilner. Bu, esasan hem, gahrymanyň

okyjylar) we onuň ony psihologik taýdan öwrenmegiň metodlary, habar beriş serişdeleriniň sosial-psihologik netijesi, žurnalistiň şahsyýeti, döredijilik pikirlenmesiniň aýratynlygy, žurnalistik aragatnaşygyň psihologiýasy.

Žurnalistik psihologiýa köpçülikleýin aragatnaşykda psihologik ýagdaýlary, köpçülikleýin auditoriýanyň psihologiýasyny, habar beriş serişdeleriniň täsiri netijesinde köpçüligiň düşüňjesiniň we döredijiliginiň üýtgemelerini we žurnalistleriň pikirleniş psihologiýasyny öwrenýär.

Ylmy-amaly ders hökmünde žurnalistik psihologiýanyň maksady: köpçülikleýin-media ýolbaşçylaryna we žurnalistlere netijeli iş dolandyryş çözgütlerini kabul etmäge ýardam bermek bolup durýar. Bu işjeň ugurda (habar beriş serişdeleriniň umumy we döredijilik menejmentiniň işinde) sistemalaýyn sosial-psihologik gözlegler, ilkinji nobatda, žurnalistikanyň sosial institut hökmündäki wezipesini durmuşa geçirmäge, auditoriýa bilen ýüzbe-ýüz gatnaşyklary guramaga, şeýle hem, žurnalistiň döredijilik işini ýola goýmaga oňyn mümkinçilige ýol açýar.

ŽURNALISTIŇ PSIHOLOGIK MEDENIÝETI

Žurnalistiň psihologik medeniýeti — psihologiýanyň ylym derejesindäki esaslaryna, ony aň-düşünjeli, içgin özleşdirmäge we

professionalygy psihologik bilimler, hukuk we ahlak medeniýeti, şeýle hem, akyl ýetirişini we hakykaty şöhlendirişini sosial metodlary bilen utgaşdyrmaga daýanyan medeniýetdir. Şu jähetden, onuň diňe bir psihologiýadyr medeniýeti öwreniş bilen däl-de, eýsem sosiologiýa, sosial psihologiýa, sosiopsiholingiwistika, germenewtika bilen arabaglanyşygy-da aýdyndyr. Bu düşüňjaniň bütin giň geriminiň aňlyşy, onuň köptaraplylygy we çylşyrymlylygy ýokarda belenilenlerden üzňe däl. Bu düşüňjaniň žurnalist üçin wajyplygyna aýdyň düşünmek gerek.

Žurnalistika özüniň ähli özboluşlylygy, aýratynlygy žähtinden, žurnalistiň önünde uly talaplaryny keserdip goýýar. Olar haýsydyr, birugurly hünärmenlere meňzeş däl. Sebäbi beýleki hünärlerden tapawutlylykda, žurnalistika jemgyýetçilik işiniň ynsanyöwreniş ugurly, iň çylşyrymly görnüşidir. Žurnalistik medeniýetiň ýokary derejesini ele almak žurnaliste öz işini kynçylyklar bilen çaknyşyp, ala-basga düşüp ýörmezden, kadaly ýerine ýetirmäge we özüniň başarnyklaryny peýdalanyp, žurnalist hökmündäki uly bähbitlerini gazanmaga mümkinçilik berer. Tejribeli, läheň žurnalistleri beýleki, redaksiýanyň tabşyryklaryny eýdip-beýdip ýerine ýetirmäge dyrjaşýan žurnalistsumaklardan hut şu başarnyk tapawutlandyrýar. Eliňizdäki işde žurnalistiň psihologik şahsyýetini açyp görkezmäge ýykgyt ediler. Şonuň üçinem biz dürli psihologik ugurly

berýärkä, pantomimikany (sözsüz hereketleri) ulanýar. Ýatkeşligi edil hereketjeňligi kysmy.

Aslynda, sap wizual tipli, audial tipli ýa-da kinestik tipli adam bolmaýar. Kabul edilişini başga-da köpdürlülükleri (görnüşleri) bar. Ýöne kabul edilişini ýokarky üç wekili adamlaryň hüý-häsiýetinde iň aýdyň saýlanýan görnüşleri.

Biziň adam häsiýetiniň hilleri boýunça ýokarda durup tiplerimizi gürründeşlik mahalynda kesgitläp bolýar.

NLM — neýrolingiwistik maksatnamalaşdyryş ol ýa-da beýleki adam bilen gerekli derejede aragatnaşyk guramak üçin, onuň haýsy tipe degişlidigini anyklamaga kömek edýär: wizuala — görkezmeli, audiala — düşündirmeli, gürrüň bermeli, kinestige — ýagdaýa gowy girişer ýaly bilelikde işlemeli.

Žurnalistler üçin habar alýar adamsy bilen gowy gatnaşyga girmek örän wajyp bolup durýar. Reprezentatiw sistema nazaryýetini ulanmak bilen, žurnalist öz söhbetdeşiniň dünýäni neneňsi kabul edýändigine göz ýetirýär, şol bir wagtyň özünde onuň bilen ýakymly gatnaşyga girip, «şonuň dilinde gürlleşmegi» başaýar. Aslynda, žurnalist diňe bir adam bilen däl, eýsem köpçülik — auditoriýa bilen hzem «bir dilde gürlleşmegi» hem başarmaly.

Munuň üçin netijeli, haýyrly tekst taýýarlamagyň gerekdigi ýatdan çykarylmalý däl. Sözler mazmun toplumyna eýedir. Sözler

saldamly, dyngylary ýerlikli ulanýar, hereketleri welip galprak, modal görünýär, elleri bilen giňişligi, wagty ölçeýän ýaly hereketleri edýär. Audal tip gürläp durka ony bölüji bolaýmaň, ol sözüni ýa-ha başyndan başlar, ýa-da düýbünden keser.

KINESTIK tip:

Dünýäni beden üsti bilen kabul edýär. Bar zady agyry-yzasyz bolar ýaly ýerine ýetirjek bolup jan edýärler. Dem alşy garyn boşlugynyň üsti bilen, haýal we çuňdan. Sesi pes tembrli, szleýşiniň depgini örän haýal. Gürleýşi ýuwaş, yhlasly hem-de agramly, ol ýöne-möne zat barada dil ýarýanlardan däl. Sesi äheňi we tembri boýunça duýgulary bilen utgaşýandyr, gürlände bogaz sesleri duýulýandyr.

Hemişe hereketde (haýal we çalt hereketjeň). Golaý oturýar, galtaşmagy (ýakyn aralyk saklamagy) halaýar. Iligini ellemek, tirsegini tutmak, gezim etmek, ellerini owkalamak endigi bar. Hereketlerinde meňzetme ümlerini ulanýar.

KINESTIK tipli adamlar 40 sekuntdan artyk hereketsiz halda durup bilmeýär. Köp ulanýan, esasy sözleri: «meni men edýän zat şu», «agyr, ýyly, sowuk, turşy, ýeňil» (adam).

Eden işini «gaýratly işledik, gowam ýadadyk» diýleniň çelgisinde däl-de, ýadawlygynyň çeninde görýär. Işe aýny wagtynda başlaýar.

Dünýäni duýgularynyň üsti bilen özleşdirýändigini üçin keýpi-de duýgularyna göre bolýar. Gürrüň

garaýyşlara: Z.Freýdiň psihoanaliz teoriýasyna, Geştaltpsihologiýa, kognitiwizm teoriýasyna, sowet we rus psihologiýa mekdepleriniň teoriýalaryna ýüzleneris. Žurnalistiň psihologik medeniýeti üçin wajyp bolan: gatnaşyk, başarnyk, žurnalistik intellekt, žurnalistik pikir ýöretme barada wajyp gürrüňler ediler.

Žurnalistiň psihologik medeniýetinde iň zerur elementleriň biri maksatdyr. Žurnalistiň professionallyk we sosial-syýasy garaýyşlary öz döredijiligini doly şöhlelendiren ýagdaýynda ýüze çykýar. Şol pursatlarda ona daşky garaýyş bilenem, hünär başarnygynyň içki, şahsy ýagdaýy bilenem aň ýetirmek bolýar, refleksiýanyň strukturasynda düşünje we düşünjelilik ýaly zatlary tapawutlandyryp bolýar.

Professional düşünjelilik diňe bir öz ornuňy eýelemek däl-de, eýsem öz-özünü regulirlmekdir hem. Onuň hereketlendiriji güýji bolsa, žurnalistik döredijiligiň professional we şahsy tejribesidir.

HÄZIRKI ZAMAN SOSIAL-MEDENI ÝAGDAÝYNDÄ KÖPÇÜLIKLEÝIN ARAGATNAŞYGYŇ ÖSÜŞ TENDENSIÝALARY

Aragatnaşyk bazarynyň ösüşi

Soňky on ýyllygyň dowamynda köpçülikleýin aragatnaşyk (media) ulgamynyň ösüşi aşakdaky tendensiýalar bilen häsiýetlenýär.

K o n w ý e r g ý e n s i ý a. Gazet-žurnal, radio-telewideniýe, telefon kompaniýalary, internet-

resurslar ýaly medialaryň tehnologik we ykdysady babaty.

K o n s ý e n t r a s i ý a (üns çekme). Media-kompaniýalar degişli eýeçiliginiň göz önünde tutýanlarynyň durmuşyna has içgin aralaşdy. Bütün dünýäde konsentراسيýa hem gorizonta (bir eýeçilikde birnäçe media), hem wertika (bir kompaniýanyň «iýmit gözbaşynyň» daşynda birnäçe toparlaýyn kompaniýalar) häsiýetde hereket edýär. Dürli-dürli köpçülikleýin media şol bir çeşmeden informasiýa alýar.

G l o b a l i z a s i ý a. Köpçülikleýin media transmilli kompaniýalaryň eline geçýär.

K o m m ý e r s i a l i z a s i ý a. Tazelikler we mahabatnamalar göwunaçma hökmünde berilýär. Mahabatyň, tazelikleriň we göwunaçmanyň arasyndaky çäk barha çuňlaşýar. Pes satynalyjylyk höwesli adamlaryň gyzyklanmalary göz önünde tutulmaýar.

K o m m ý e r s i ý a n y ñ t ä s i r i. Mahabat berijiler we ýolbaşçylar redaksiýanyň syýasatyna täsirini ýetirýärler.

W ý e j ý e r a e t m ý e. Dünýäde seksiniň we zorlugyň agdyklyk edip barýandygyny inkär edip bolmaz. «Ýyldyzlaryň» şahsy durmuşyna goşulyşma-da ýoň bolup barýar. Köpçülikleýin media jedelli soraglardan we düýpli çekişmelerden çetde durýar. Meseleleri seljermek edil boksýorlaryň garpyşmasy ýaly, adamlaryň

basymyny däl, eýsem duýgularyny hem siňdirýärler.

Arada saklanýan çäk sebäpli olar «sowuk» görünýärler. (Aralyk diňe garşydaşyňy däl, özüni görmek üçinem gerek). Gözlerini süpürüp, ýa-da elläp durýarlar. Olar ýaşayşy surat keşbinde kabul edýän adamlar. «Eşiden deň bolmaz gören göz bilen» diýen paýhasy döredenem şolar bolsa gerek.

AUDIAL tip:

Dünýäni gulaklary bilen kabul edýärler (sesler dünýäsiniň üsti bilen). Özara gatnaşykda audial tip sesden ugur alýar, sesiň tembrine, badyna we beýlekilere aýratyn üns berýär, beýleki adamlaryň sesine, eheňine gowy öýkünip bilýär. Birsydyrgyn, pessaý ses bilen gürleýär. Göz bilen galtaşmany zerur hasaplamaýar. Güründeşine «agalyk ediji» gulagyny ýakyn tutýar, ünsli diňleýär. Gülände sesiniň badyny däl-de eheňini üýtgedýär, dem alşy ortalyk.

Hereketleri — gyşaryp durýar, elleri jübüsünde, kähalat gursagynyň deňinde ellerini hereketlendirýär, eliniň aýasy bilen gözünü ýapan bolar, gulagyny ellär we ş.m. Ýygy-ýygy hüňürdeýändir. Ümlerinden diňe dodaklarynyň hereketi duýlaýmasa, başga alamat ýok diýen ýaly. Gözlerini mydama diýen ýaly ýarym açyk saklaýar. Wajyp saýýan we köp lanýan sözleri: «ýaň salýar», «özünü aňdyrды», «diňle».

Hereketleri birsydyrgyn, kellesini gyşardýar, ýa-da bolmasa, ellerini ejegine direýär. Gürleýşi

Gürleýärkä ümli, ellerini salgap gürleýärler (Eller gursakdan ýokarda hereketlenýär). Herketleriniň görnüşleri: 1) buýruk beriji (öz gallýusinasıýalary boýunça buýrujy we inkär ediji),

2) surat çekiji (gürrüň berýän zadyny görkezýär). Gürlände ellerini hereketlendirýärler, diňlände doňňara daş kimin. Gürründeşi bilen uly aralyk saklaýarlar. Olaryň käbiri muňa nägilelik bildirýän söhbetdeşlerine aralyk saklamagyň zerurdygyny öňdengörüjilik bilen düşündirýärler. Haçan-da saklanmaly aralyk bozulanda ol: — gözlerini tegeleýär, — gaşlaryny galdyrýar, — kellesini yza çekýär, — eginlerini yza çekýär, — yza süýşýär.

Owadan geýinmäge, daranmaga, özüne gelişýän ümleri ulanmaga, durkuny gelşikli saklamaga jan edýärler. Olar häsiýetleri boýunça awtokrat— höküm ediji adamlar, işiň jogapkärçiligini beýleki adamlaryň üstüne ýükleýärler. Şonuň üçinem olar tankyt etmäge, günälemäge tabyn bolýarlar. Esasy hereketi barmak çommaltmak. Olara belent howalalylyk mahsus —»sygryň şahyna urup», şondan soňam «Men seniň näme diýmek isleýäniňi görüp durun!» diýip herrelmegi hiç zatça görmeýärler.

Gürrüň edenlerinde ulanýan «Anyk göz ýetirmek isleýärin», «ap-aýdyň», «ajaýyp», «eýýäm göz ýetirdim», «men muny görüp durun-a!», «meniň pikirimçe» diýen ýaly sözlere diňe bir ses

çaknyşmagyna getirýär. Bular ýaly ýagdaýda seljerilmeli mesele ikinji derejeli bolup galýar.

Derňew geçirijileriň birnäçesi bu tendensiýalaryň esasy sebäbiniň media bazaryň başyna goýberilmesidigi bilen ylalaşýarlar. Mass-media tarapyndan täzelikleriň alynmagynda olaryň jemgyýet üçin ähmiýeti göz önünde tutulmaýar-da, bähbit aralýar.

E.TOFFLERIŇ «FUTUROŞOGY» HÄZIRKIZAMAN JEMGYÝETINIŇ DIAGNOZY HÖKMÜNDE

Futuroşok (futuraşok) — geljegiň şogy, adamlaryň tehnologik we sosial progressiň netijesinde töwereginde bolup geçýän aýgytly özgerişlere psihologik reaksiýasy. Bu termin sosiolog, futurolog E.Toffler tarapyndan, onuň 1970-nji ýylda çap edilen adybir işinde ulanyşa girdi.

Ýöne Toffleriň beýan edenleri geljegiň däl-de, degişli döwrüň (häzirki zamanyň) şogudy, sebäbi şok adamyň töwereginde bolan özgerişler bilen çaknyşygyndan döreýär. Häzirki zamanyň şogy adam aňynda hakykatyň görnüş hakykaty bilen gabat gelmezligi netijesinde (adam öwrenişip ýetişmeýär) döreýär. Bu gapma-garşylyk ylym-bilimiň, tehnikanyň batly ösüş akymy netijesindeki ýagdaýlaryň batyrgaý özgermesi bilen döreýär.

HH asyryň aýaklarynda futurologiýanyň we transgumanizmiň ösmegi netijesinde gelejegi has öňden we giň ýaýrawy bilen, bitewilikde görmek mümkinçiligi döräp başlady. Jemgyýetiň önünde diňe bir töwerekde bolup geçýän özgerişli hadysalara däl, eýsem garaşylýanlara öwrenişmek wezipesi hem örboýuna galdy. Ýagny adaptasiýadan talap edilýän tizlik, Toffleriň zamanasyndakydan has ýokarlandy!

Umuman, jemgyýetiň öz öňdengörüjiligi kemala geldi, emma käbir adamlar tehnologiýa ösüşiň bady we geljegi barada beýlekilerden has öňi gördüler. Adama öňden tanyş bolan ýagdaýlardaky däl-de, has giňden ýaýran tehnologiýadaky çaknyşyklar (meselem, habar beriş serişdelerindäki) gelejegiň şogy diýleni döredi.

M.MAKLYUENIŇ MEDIA DÜŞÜNJESI

Köpçülikleýin kommunikasiýa serişdelerine, aýratynam, berýän habarlarynyň mazmunyna garamazdan, köpçüligiň düşüneliligini kemala getirýän telewideniýä, ilki bolup, G.Maklyuen üns berdi. Şonuň esasynda-da, ol habar beriş serişdesiniň üsti bilen berilýän habaryň şol serişdäniň özüdigi baradaky netijä geldi. G.Maklyueniň pikiriçe, telewideniýe islän zadyňy beribermeli truba däl-di. Habarlary berýän tehniki serişde bitarap däl-de, habarlara öz düzümini-de gatýar. Telewideniýäniň üsti bilen berilýän zatlaryň ählisiniň özi telegene öwrülýär.

Kinestetik ulgamy düzýän tipler — pikirleniş, aň ýetiriş ukyby we duýuş täri arkaly kabul etmek.

Şu jähetdenem, wizual tip «Men munuň şeýledigini görüp durun»diýse, audial tip «Men munuň şeýledigini eşidipjik durun» diýer. Kinestetik tip bolsa «Walla, men munuň şeýledigini duýýaryn» diýip tekrarlar. Her ulgamyň wekilleriniň düşünjesini (ulanýan aýry-aýry sözleri:: sypatlary, hallary, işlikleri) NLM boýunça ylmy-amaly edebiýatlaryň awtorlary aşadaky görnüşde aýrybaşgalaýarlar:

Wizual tip — dünýäniň ähli şekilini görüp bolar.

Audial tip — бүтін дүнйәни diňläp, onuň ýaňlanyş eheňine düşünip bolar.

Kinestetik tip — бүтін дүнйәни duýmak we oňa doly belet bolmak mümkin.

Kabul edişleri boýunça tapawutly her tipiň wekillerini W.I.Elmanowicz «Neýrolingwistiçeskoýe programmirowaniýe. Metodiçeskoýe posobiýe dlýa načinaýuşsih» diýen kitabynda: sesi, hereketdir ümleri, ulanýan sözleri, hadysalara bolan garaýşy we beýlekiler boýunça häsiýetlendirýär.

WIZUAL tip:

Dem alşy — ýokarky, ýygy we ýüzleý, sesi — bogaz sesi gatysmadyk, dury. Sözüniň manysyna belent ses bilen basym berýär. Bu adamlar özüni dogry tutmaga synanyşýarlar. Göz bilen galtaşmany zerur saýýarlar (seredeňokmy, diýmek diňlemeýärsiň).

uýgunlaşdyrýar, täze garaýşy kemala getirýär, oňa ýüze çykan meseläni çözmäge güýç berýär. Ikinjiden, öňde goýlan maksada ýetmekligiň özi, ynsanlar arasyndaky gatnaşygyň ýola goýulmagyna oňaly täsirini ýetirýär.

NLM-iň işi iki ugur boýunça hereket edýär: şahsyýetiň içki mümkinçiliklerini açýar, adamlar bilen özara gatnaşygyň şowly usullaryny we özüni alyp barmagyň ýollaryny özleşdirmäge mümkinçilik berýär. Bular şahsyýetiň başarnyklarynyň ösmegine we onuň töwerekdäki gurşawa (şol sanda tebigy gurşawa) uýgunlaşmagyna ygtybarly esas berýär.

Her bir adam şahsy aýratynlyga eýe. Her adamyň özüni gurşap alan ýagdaýlary, wakalary kabul ediş ulgamy-da aýratyn. Aňsynaslar we hünärmenler NLM-iň çygrynda kabul ediş ulgamynyň işini (reprezentatiw sistemany) 3 topara (kategoriýa) bölýärler: wizual, audial we kinestetik kabul ediş. «Wizual, audial we kinestetik ulgamlar kabul edişin günbatar medeniýetinde ulanylýan ilkinji wekilçilikli ulgamlardyr. Tagam we duýuş ulgamy, ys we ys alyş ulgamy o diýen wajyplyga eýe bolmazdan, kinestetik ulgama degişli bolup durýar».(4)

Wizual ulgamy düzýän tipler—pikirleniş, aň ýetiriş ukyby we şekilleri görüş täri arkaly kabul etmek.

Audial ulgamy düzýän tipler — aň ýetiriş ukyby we ses şekillerini eşidiş täri arkaly kabul etmek.

Telewideniýe ekranyna birugra tutuş wagty we giňişligi ýerleşdirmek bilen, olary, hatda adaty zatlara-da ünsi çekip, tomaşaçynyň aňyna «urup dykýar». Telewideniýe tomaşaçynyň ünsüni bolup geçen wakalara çekmek bilen, ahyrky netijeleri habar berýär. Şunuň özi-de, tomaşaçynyň aňynda ekranda görkezilýän zatlaryň şol diýilýän netijä syrygaýmalydygy baradaky hyýaly döredýär. Diýmek, täsirlenişin ähmiýeti döredýär. Şeýlelikde, tomaşaçy telewizion görnüşleriniň düzümi bolan «alabeder ýaňy» kabul etmäge we aňynda özleşdirmäge mejbur bolýar. Ol berilýän bölek-bücek habarlary özüçe geleşdirmeli bolýar.

Habaryň netijeli kabul edilmegine teletomaşaçynyň öz durmuş tejribesi, ýatkeşligi, kabul ediş tizligi, sosial maksatlary ýardam berýär. Şeýlelikde, telewideniýe habary kabul etmegiň wagt-giňişlik gurluşyna işjeň täsir edýär. Telewideniýe adamlara islendik wakalaryň ýasamalyk çeşmesi bolup görünmekden halas bolýar. Köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleri adamlaryň aňyna hakykaty paýlaşýan ilkinji sebäpkär bolup täsir edip başlaýar. Köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleriniň hakykaty konstruktirlemesi bolup geçýär. Şeýlelik bilen, köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleri özüniň mifologik giňişligini emele getirýär. Şundan ugur alyp, G.Maklýuen elektron gurşawly ýagdaýlarda ýaşaýan adam üçin düýpli esasy bolan mifi — toslamany öňe (birinji plana) çykarýar.

Mifdöretmede köpçülikleýin kommunikasiýanyň telewideniýesi, edil hakykaty görkezmegiň tejribesini ýaýradýan zat hökmünde kabul edilýär. Telewideniýe bilen kemala gelen nesil üçin bolsa, köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleriniň gudratlydygy, ýetişiklidigi, köpbilmişdigi baradaky ynam öz-özünden aňýeterli bolup ugraýar. Şol serişdelerden peýdalanyňlar özlerniň aýratynlygyna, geçirijiligine, düşüneliligine görä hyýallara girýär. Ýöne telewizion nesilde pozitiw maksatlary gören G.Maklýuen onuň amaly sepgitleri barada sussupes seslendi. G.Maklýueniň pikirine görä, telewizion nesil, bir tarapdan, häzirki zamany döredijiler bolsa, beýleki bir tarapdan, onuň pidasydyr.

G.Maklýuen köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleriniň roly baradaky gözleglerinde öz wezipesini medeniýetiň elementleriniň ösüşini aragatnaşyk serişdeleriniň jemi hökmünde düşünmekde görýär. Ol taryhy eýýamlaryň çalşygyna-da medeni ösüşlerdäki öwrülişik, kommunikasiýanyň görnüşleriniň çalşygy hökmünde garaýar. Aragatnaşygyň täze serişdeleri, G.Maklýueniň pikiriçe, adam bedeniniň tehnologik dowamydyr, adama garşylyklaýyn täsir edip bilijidir. Ähli sensor deňagramlylyk tutuşlygyna täzelenýär — hakykaty kabul etmekde duýgy organlarynyň deňeçerligi, durmuş stili, gymmatlyklary, jemgyýetiň gurluş formasy täzelenýär.

modelleri işlenip taýýarlanylýpdy. Awtorlar özlerniň ilkinji açyşlaryny 1975-77-nji ýyllarda çykan, dört tomdan ybarat bolan «Jadynyň gurluşy» (Struktura magii) 1,2 tom, «Patterny» 1,2 tom kitaplarynda çap etdirdiler.

NLP barada dürli awtorlar dürlüçe:»NLM — bu sungat we şahsy ussatlyk baradaky ylym»(1), «NLM — adamzat aragatnaşygyna we öz-özüni kämilleşdirmäge özgerdijilik bilen çemeleşmek» (2), «NLM — ynsan aragatnaşygynyň we adamlaryň içki tejribesiniň aýdy we netijeli modeli» (3) diýen ýaly dürli pikirleri ýöredýärler. Şu jähetden, bu usulyň mazmunyny dürlüçe düşündirmek mümkin. Muňa garamazdan, şu işiň awtorynyň pikirine görä, NLM-iň mazmuny adamlar bilen aragatnaşykda islegli netijäni gazanmakdan ybaratdyr.

NLM içki mümkinçiliklerini giňden açmagyň, adamlar bilen üstünlikli söhbet etmegiň ýollaryny ele almagyň, ony gündelik durmuşda ulanmagyň hem-de wajyp meseleleri çözmegiň giň gerimli we işjeň usullaryny özünde jemleýär. Ýagny, NLM usuly uniwersal häsiýetli, ol şahsy hem-de jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň dürli meselelerini çözmäge ýardam edýär. Ol islendik işiň çygrynda ulanylanda-da, üstünligiň girewi bolmagynda galýar. NLP, birinjiden, ol ýa beýleki ýaşayş durmuş ýagdaýlaryna şahsy garaýyş (bolup geçýän ýagdaýa bolan garaýyşyň ýa-da öz kabul ediş çygryňy üýtgetmek), bu adamy ýagdaýa

NEÝROLINGIWISTIK MAKSATNAMA WE ŽURNALISTIKA

1. NEÝROLINGIWISTIK
MAKSATNAMANYŇ DÖREDILMEGINIŇ
MAKASADY
2. HLM-NYŇ HÄSIÝETI WE WEZIPESI
3. HLM-NYŇ UGRY WE TIPLERI BARADA
DÜŞÜNJE

«Neýrolingiwistik maksatnamalaşdyryş» diýlen düşünje 70-nji ýyllaryň ortalarynda döredi. Talyp Riçard Bendler we uniwersitetiň mugallymy Jon Grinder Santa-Krus şäherinde bu babatdaky ylmy garaýyşlara kesgitli düşündiriş berdiler. Riçard Bendler geştalt-terapiýa bilen gyzyklanýardy. Ol terapiýa (bejeriş) prosessini toparlara we gurluşlara bölmek islegi bilen mugallym Jon Grindere kömek sorap ýüz tutupdy. Olar seanslar pursatyndaky gözegçilik esasynda işiň müşderileriň ýagdaýyna oňyn täsir edýän mehanizmlerini ýüze çykardylar. Şu tejribäni esas edinmek bilenem, neýrolingiwistik maksatnamany (geljekde NLM diýlip alnar — G.J.) taýýarlamagyň usuly we amaly ýollaryny işläp düzdüler. Şeýdibem, öwrenilmäge mynasyp bolan we tejribede giňden ulanylan bejerişiň şowly

Eger adamzadyň tire-taýpa döwri aragatnaşygyň gysylmagy, sözleýşiň agalyk edip, söz bilen işiň sazlaşmagy bilen häsiýetlenen bolsa, kitap çap etmegiň giň gerim almagy wizual kabul edişi dabaralandyrdy, milli dili, döwletleri we senagat rewolýusiýasyny dörettdi. Bularyň netijesi bolsa —adamlary doly açyp görkezýän inçe (bir ugra gönügen) hünärleriň döremegine getirdi. Köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleriniň täsirine düşen industrial adam döredi. G.Maklýueniň pikirine görä, häzirkizaman eýýamy elektrik energiýasynyň dörän döwründen başlanýar. Köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleriniň kömegi bilen elektrik energiýasy adamlary ummasyz giňişligiň çägene çenli ýaýrawdaky giň arabaglanyşyga çagyrdy.

Eger industrial jemgyýetiň gurulýan döwründe köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleri standart şekilleri ýaýratmak funksiýasyny ýerine ýetiren bolsa, häzirkizaman şertlerinde oňa hemmetaraplaýynlyk mahsus boldy. Aragatnaşyga goşulýan islendik adamyň maglumat berijileriň sansyz möçberi bilen arabaglanyşyga girmäge mümkinçiligi ýüze çykdy. Köpçülikleýin kommunikasiýa serişdeleri şindi ideologik, syýasy akymly, guramaçylyk, informirleýiş, aňyýeti ösdüriş, göwün açma we sosial žemagaty goldamak wezipelerini ýerine ýetirip başlady.

M e d i a d ü ş ü n j e s i: adamyň daşky ösüşi (1964)

Marşall Maklýueniň «Ponimaniýe media» diýen kitaby köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň «ekologiýasynyň» çägendäki ilkinji gözlegleriň biri boldy. Maklýueniň pikirine görä, habar beriş serişdeleriniň özi, mazmunyna garamazdan, gözlegleriň obýekti bolmalydyr. Esasy ideýa KHBS-niň (köpçülikleýin habar beriş serişdesiniň) jemgyýete mazmuny taýdan däl-de, ilkinji nobatda, beýleki KHBS-den tapawutlanýan taraplary bilen täsir edýänligindedir. Köpçülikleýin habar berişiniň ýönekeý serişdesi daşky gurşawy şeýlekin barlygy bilen emele getirýän elektrik ýşygydyr. Sosiologlaryň pikirine görä, «Elektrik ýşygy — bu sap informasiýa. Ol häki bir, maglumatsyz habar beriş serişdesidir».

Hakykatdan-da, elektrik ýşygy hiç-hili mazmuny beýan etmeýär, muňa garamazdan, adamlaryň gijeki wagtyny peýdaly we tygşytly ulanmagyna sebäp boldy hem-de häzirkizaman jemgyýetiniň ykdysady işjeňligini gije-gündizlik herekete gowuşdyrdy. Edil şunuň ýaly, telewideniýe, radio, gazetler we beýleki KHBS-i diňe bir özleriniň barlygynyň fakty bilenem, jemgyýetiň ägirt uly ösüşlerine deňsiz-taýsyz täsir edýärler. Ýöne bu täsirler berilýän maglumatlaryň many-mazmuny bilen gyzyklanýan gözlegçileriň ýanynda göze ilmän galýar. Gizlin media-netijeleri öwrenmegiň zerurlygyny Maklýuen «Maglumat beriji serişdäniň özi maglumatdyr» diýlen tanymal jümlesiniň üsti bilen aňlatdy.

hadyslary gös-göni öwrenilmän, şoňa meňzeş zat bolan modeliň üsti bilen öwrenilýär.

Model döretmek üçin öwrenilýän psihik hadysa dogrusynda takmynan bilimler gerek bolýar. Modeliň dogulylygy, dolulygy, hemme taraplylygy şol hadysa baradaky bar bolan bilimleriň derjesine baglydyr. Model bilen psihik hadysalaryň arasynda garşylyk bolup bilmez. Düzgün boýunça model barlag edilýän obýekt boýunça bilimleri çuňlaşdyrýar we berkidýär. Modelirleme metody duýgyny, beýnä ornaşdyrmagy, ýada we beýleki psihik proeseleri öwrenmek üçin ulanylýar. Bu metod pedagogik psihologiýada, esasan-da, okuw prosesini barlamak üçin ulanylýar.

bolsa mekdep okuwçylaryny okatmak we terbiýelemek prosesinde olaryň psihik aýratynlyklaryny ýüze çykarmaga alyp barýar.

4

Anketa metody. Bu metod peýdalanylan wagty oýlanyşykly düzülen we anyk mazmunly soraglar, anketi doldurmagyň düzgüni hakynda instruksiýa, toplanylan materiallary peýdalanmakda we geçirilen işleriniň jemni jemlemekde hem ähmiýetlidir.

Test metody. Testler diýlip atlandyrylýan metod (test-synag etme, synag edip görme) býleki metodlardan tapawutlanýar. Sebäbi bu täze zatlary takykklamak üçin däl-de, synag edilýände neneňsi hiliň bardygy ýüze çykarylýar. Testiň kömegi bilen adamynyň belli bir işi ýerine ýetirmäge bolan taýýarlyk derejesi kesgilenilýär. Her hili eksperimentlerde barlanyp görülen synag edilýäni deňişdirmek üçin (meselem, didaktiki metodlaryulanmak bilen okatmak) test ulanylýar.

Hünär saýlap almak üçin hem testler giňden ulanylýar.

Modelirleme metody. Kibernetikanyň ösmegi we ähtimallyk teoriýasy hadysalarynyň ýazgysy psihik hadysalaryň tehniki we matematiki modelirlemesi bilen baglydyr. Model aýdylyşy ýaly, barlag obýektiniň “orunbasary” hasap edilýär. Modelirleme metody beýleki metodlardan tapawutlanýar. Sebäbi onuň kömegi bilen psihik

M.MAKLÝUENIŇ «SOWUK» we «GYZGYN» MASS-MEDIA BARADAKY KONSEPSIÝASY

Maklýueniň pikirine görä, köpçülikleýin habar beriş serişdelerini iki uly topara bölmek bolar. Topara bölmegiň esasy şerti bolup, habar berilýän döwürde informasiýa alyjyny çekmegiň (gyzyklandyrmagyň) derejesi hyzmat edýär. Maklýuen «gyzgyn» diýip, örän köp ugurdaş informasiýalary bermek bilen birlikde, bir duýgyny hetdenaşa çişirýän serişdeleri (radio, surat we ş.m.) atlandyrýar. «Sowuklar» diýlip bolsa, az informasiýa berip, pikiriň üstüni doldurmagy informasiýany kabul edijiniň özüne goýýan serişdeleri (telefon, komiks) göz önünde tutýar. «Gyzgynlar» kabul edijiniň pes gatnaşygyny, «sowuklar» bolsa ýokary gatnaşygyny üpajün edýär. Örän «gyzgyn» serişdeler güýçli täsir edýärler we şol täsire döz gelmek üçin ynsan aňyýeti goranyş mehanizmi bolan «sowadyşy» işe girizýär. Adatça, bu—täze tehnologiýalaryň işe girizilýän döwürlerinde bolup geçýär. Dürli informasiýa berijileriň üsti bilen berilýän habar ulanyjynyň dürlüçe gatnaşygyny talap edýär. Informasiýany ulanmakdan, ahyrky netije onuň manysyny susmak bolup durýandygy üçin, informasiýany has amatly äberýän, pikir ýöretmek üçin goşmaça yhlasy talap etmeýän KHBS-i öňe saýlanýar. Telewideniýe tomaşaça aňrybaş amatlyklary kepillendirmek bilen,

gürrüňsiz, ulanyşyň amatly serişdesi hasaplanylýar. Kitaplar bolsa, aýratynam, ylmy kitaplar informasiýalary hemmetaraplaýyn üpjün görnüşde äbermeýän, okyjydan aňrybaş ünsi we goşmaça pikirlenişi talap edýän, oňaýsyz serişdelerdendir. Şeýlelikde, kabul ediş mehanizmleriniň (audio-wizual) maksimal sanyna täsir edýän «gyzgyn» we informasiýa bermegiň aňry gitse, bir ýa-da iki usulyny ulanyp, kabul edijiniň netije çykarmaga gönügen pikirlenişini dartgyn ýagdaýa salýan «sowuk» medialar bar. Birinji tipe mysal hökmünde ýokarda üns çekilip geçilen telewideniýäni, ikinjiniň mysaly hökmünde-de kitaby agzamak bolar.

Köpçülikleýin habar beriş serişdelerini «gyzgyn» we «sowuk» diýip tapawutlandyrmakda anyk delil ýok. Şol bir jemgyýetde jemagata täsir etmegiň ýagdaýy auditoriýasyna, onuň medeni däplerine, bilim-sowatlylygyna hem-de berlen serişde bilen tanyşlygynyň derejesine baglydyr. Şonuň üçinem, bir gurşaw üçin «gyzgyn» hasaplanan serişde beýleki gurşawda «sowuklaryň» hatarynda kabul edilip bilner.

TELE-ALYPBARYJYNYŇ IMIDŽI

Häzirki wagtda teleekrana çykýan adamyň imidži baradaky mesele bilen köpler gyzyklanýar, şonuň üçin bütün dünýäde tele-alypbaryjynyň imidžini kesgitlemek boýunça usuly gollanmalaryňam birnäçesi bar. Gözegçi

Labaratoriýa eksperimenti adamynyň psihik reaksiýalarynyň degişli jogaplaryny we daşardan bolýan täsirliگیň aýratynlygyny anyk ýazyp alamaga mümkinçilik berýän, degişli abzallar bilen enjamlaşdyrylan ýörite jaýda geçirilýär.

Labaratoriýa eksperimenti aýry-aýry aňlap bilmek proseslerini (duýgyny, beýnä oranaşdyrmany, ýady) öwrenmek üçin ulanylýar. Labaratoriýa eksperimenti adamynyň işiniň bitewiligini öwrenmek üçin hem ulanylýar. Mysal üçin, ýörite döredilen şertlerde adamynyň psihik işiniň tehnika bilen iş salyşýan wagtynda her hili komponentleri (hereketi, intellektuallygy, erkinligi, duýgusy, mnemikasy, gylyk-häsiýeti) barlag edilýär.

Tebigy eksperiment. Munuň labaratoriýa eksperimentinden tapawudy, ol hem synag edilýän üçin adaty ýagdaýda geçirilýänligidir.

Tebigy eksperimentiň barşynda adamynyň işiniň (oýun, taglymat, zähmet) tebugy mazmuny saklanýar. Eksperimentiň bu görnüşi ilkinji gezek A.F. Lazurskiý tarapyndan (1874-1917) okuwçynyň şahsyýetini öwrenmek üçin işlenilipdi. Tebigy eksperiment guralanda çaganyň işi öwrenilýär we onda nähili psihik aýratynlygyň bardygy ýüze çykarylýar. Munuň wezipesine laýyklykda okuwçynyň psohologiýasyny öwrenmek üçin eksperiment guralýar. Tebigy eksperimentiň mundan beýläk-de ösdürilmegi psihologik-pedagogik eksperimentiň ýüze çykmagyna eltdi. Bu

Gürrüniň barşynda soraglaryň esasy ugry we mazmuny saklanmalydyr hem-de jogaplara laýyklykda alyp barylmaladyr. Gürrüniň dowamynda salyhatlylygy, mejbur däl-ýagdaýlary saklamak hem iňňän ähmiýetlidir. Synag edilýäniň jogaplary esasynda onuň psihik aýratynlyklary barada netije çykarmaklyk gürrüň metodynyň kemçiligi hasao edilýär.

Gürrüň metody okuwçylaryň, şahsyýeti öwrenilende mugallym tarapyndan köpräk geçirilmelidir.

Gürrüň wagtynda çaganyň ýaşayşynda ön bolan zatlar, öýleriniň ýagdaýy, ýaşayşy, ata-eneleri, ýoldaşlary, gyzyklanan atlary we başgalar dogrusynda bilinmelidir. Şeýle maglumatlar bolsa okuwçylaryň psihik derejesine çuňňur bilmäge mümkinçilik berýär.

3

Eksperiment metody. Beýleki ylymlarda bolşy ýaly, eksperiment metody psihologiýada hem esasy metodlaryň biridir. Anyk şertleri döredip, eksperiment ediji barlagçy, birinjiden, öwrenilýän psihik hadysanyň degişli şertlere bolan täsirini takyk göz önünde tutýar: Ikinjiden, bellenilen psihiki hadysalaryň sebäplerini açyp görkezýär: üçünjiden, öwerilýän psihik hadyslaryň hakykylygy ýa-da tötändenligi barada maglumat alyp bolýar. Psihologik eksperiment iki formada (labaratoriýa we tebigy) bolýar.

hünärmenler T.S.Adamýansyň meşhurlygy we meşhur dälligi, tomaşaçylaryň söýgüsini ýa-da ters ugurly duýgusyny öwrenmäge niýetlän usuly gollanmasyny (W poiskah imidža. Kak stat telezweздоý — M., 1995) ulanmak bilen, Woronež döwlet uniwersitetiniň talyplarynyň arasynda soragnamaly barlag geçirdiler. Şonda soralanlaryň jogabyna görä, meşhurlaryň birinji onlугy düzüldi.

W.Pozneri — soralanlaryň 72 göterimi, A.Malahowy — 59 göterimi goldapdyr.

W.Pozner bilen A.Malahowyň gazanan uly reýtingini talyplaryň bu alypbaryjylar bilen ýakyndan tanyşdygy bilen delillendirse hem bolar, çünki olar eýýäm köp wagtdan bäri olaryň gepleşiklerine gatnaşyp gelýärler. Talyplaryň «Okna» telegepleşigine gatnaşyp başlamagy bilen, D.Nagiýewiň meşhurlyk imidži ýokarlanyp başlady. Informasion ýaýlymlaryň alypbaryjylary bolan Ž.Agalakowanyň, I.Wyuholewiň, T.Mitkowanyň, O.Kokorekinanyň atlarynyň (birinji onluga girmese-de) ýygy agzalmagy talyplaryň täzelikleriniň goýberlişine seredýändigine güwä geçýär. Soragnama gatnaşanlaryň O.Şelest, T.Larsen, Ýa.Çurikowa ýaly alypbaryjylaryň adyny ýatlap geçmekleri, ýaşlar gepleşikleriniň we ýaýlymlarynyň talyplaryň üns merkezindedigini aňladýar.

Soragnamalarda Pozneriň we Sorokinanyň özüne çekiji sypatlary hökmünde olaryň daşky

görnüşi, informasiýany dykgata ýetirişi, professionalizmi we kompotentliligi nygtalýar. Bahalandyrmada W.Gusýew ýakymlylygy, dogumy we öz işine hyjuwly çemeleşiş bilen özüne çekýär, Parfýonowyň informasiýany äberiş formasy, Andreýewa bilen Kleýmenowyň ykjamlygy we professionalizmi hoşuna gelýär diýilýär. Ýaş alypbaryjylary teletomaşaçylar häzirkizaman garaýyşlary we özleleriniňkä ýakyn bolan pikir ýöretmeleri üçin arzylaýarlar.

Tomaşaçyda ýigrenç duýgusyny döredýän alypbaryjylaryň sanawyna reýtingde öňde baryan Malahow, Nagiýew we Pozner düşdüler. Negativ garaýyşyň sebäpleri hökmünde professionalizmiň pesligi, ýasamalyk, öz pikirini diňleýjä ýüklemek, öz keşbine üns bermezlik, hatda sölitelik ýaly zatlar agzaldy. Şu barlagyň netijesinde birnäçe düşnüksiz galan soraglar boldy: tele-alypbaryjynyň tomaşaçyda söýgi döredýän keşbini goldaýan zat nämeden ybarat bolmaly (egin-eşik, makiýaž, diksiýa, sesiň tenory, saçyň bezegi, emosional komponent)?

Ýaşa üns berilmelimi? Eger berilmeli bolsa, ekran üçin näçe ýaş has ýerlikli? Daşky keşpdäki milli aýratynlyklara ähmiýet berilmelimi? Barlag geçirijiler şu soraglardan ugur alyp, käbir alypbaryjylara bolan garaýyşy anyklamak islediler. Şu jähtden, informasion goýberilişleriň alypbaryjylary bolan iki zenany — Andreýewa («Wremýa») we Kokorekina («Nowosti»),

prinsipler goldanylýar we öňde goýan wezipäňe laýyklykda haýsy-da bolsa şol metodlaryň biri saýlanyp alynýar. Psihologiýa barlaglary aşakdaky metodlar arkaly geçirilýär we ýygňalan materiallar mukdar hem-de hil taýdan analizlenilýär.

Syn etme metody. Syn etme metody guralanda anyk talaplar göz önünde tutlmalydyr, syn etmegiň hemişe maksada okgunly häsieti bolmandyr, ýagny syn etme prosesinde çözüljek zat barasynda anyk maksat we wezipeler kesgitlenilmelidir. Syn etmegiň tutuşlaýyn ýa-da bölekleyin guruljakdygy hem önünde kesgitlenilse oňat bolýar. Syn etme planly bolmalydyr we işiň baryş prosesi bilen plan laýyk gelýärmikä ýa-da laýyk gelmeýärmikä deňeşdirip görülmelidir. Syn etme metody şeýle talaplar arkaly amala aşyrylmasa, ondan doly, hemme taraplaýyn, ynandyryjy netijeleri almak kyndyr. Syn etmäni amala aşyrmak üçin gündelik ýöretmek zerurdyr. Syn etme adamynyň her bir işinde ulanylýar. Mysal üçin, mugallym okuwçylaryň işini (okaýşyna, hat ýazyşyna, mysal ýa-da mesele işleýşine) syn edýär. Okuw bölüminiň müdiri mugallymyň akadyşyna, mekdep direktory mugallymyň we okuw müdiriniň sapak geçirişine-okadyşyna syn edýär hem-de olaryň işini barlaýar. Hudožnik çekýän suratyna syn edýär we başgalar.

2

Gürrüň metody. Gürrüň metody geçirilen wagtynda ediljek gürrüňiň maksadyny we esasy soraglaryny önünden bellemek möhümdir.

psihikasynyň köpçülikleýin aň-düşünjeden hem-de toparlaýyn ahlakdan özbaşdak, aýry özüňi duýmaga we şahsy jogapkärçiligine geçmeginiň medeniýetde orun tutmagynyň, mundan beýläk daşky dünýä babatda-da, şeýle hem subýektiň özi babatda-da erkinliginiň çägin giňeldip, indiividualyga we interaktiwlige geçişini görkezýär. Oýlanyşyň, şahsyýetiň gurluşynyň we medeniýetiň esasy kategoriýalarynyň özgermegi özara baglanyşykly ýagdaýdyr, sebäbi olar psihikanyň ösüşiniň bütewi prosesiniň ugurlarydyr. «Oýlanyş ukybynyň differensiasıýasynyň jemleýji matrisasynda» adamyň psihikasynyň kemala gelmeginiň kesgitlenenn tapgyrlaryna laýyklykda döredijiligiň we medeniýetiň kategoriýalarynyň ewolýusiýasy bellige alynýar.

PSIHOLOGIÝANYŇ BAGLAG METODLARY

Syn etme metody.

Gürrüň metody.

Eksperiment metody.

Anketa, test we modelirleme metodlary.

Psihologiýada adamynyň psihik işini öwrenmegiň dürli metodlary ulanylýar. Psihologik barlagy geçirmek üçin ýokarda görkezilen

«Odnako» gepleşiginiň ähli üç alypbaryjysyny (Leontýew, Sokolow, Priwalow) we göwün açyjjy gepleşikleriň ikisiniň alypbaryjylaryny — T.Kizýakow («Poka wse doma»), O.Puşkina («Ženskiýe istorii»). Soragnama çekilenleriň 63,6 göterimi alypbaryjynyň ýaşynyň alga alynmaýandygyny bellediler, galanlary tele-alypbaryjynyň ýaşynyň 20-den 55 ýaşa çenli bolanynyň kem dældigini nygtadylar. Jogap berenleriň 43 göterimi milli tapawuda ähmiýet bermeýändiklerini aýtdylar, 45 göterimi ekranda ýewropoid şekilli alypbaryjyny görmek isleýändigini mälim etdiler. 12 göterim bu soraga jogap bermekde kynçylyk çekdi.

Käbir alypbaryjylaryň imidžini kesgitlemek maksady bilen geçirilen soragnamada Andreýewanyň imidžiniň Kokorekinanyňkydan 16 belgi ýokarydygy aýan boldy. Tomaşaçylarda alypbaryjylaryň imidžine bolan nägilelik ýok, ýöne olar Andreýewanyň sesiniň gowy «goýlandygyny», sözleýşindäki basymlaryň takyklygyny we özüniň salykatlydygyny belleýärler.

Tanymal adamlaryň durmuşyndan söhbet açýan dünýewi ýaýlymlaryň alypbaryjylarynyň arasynda tomaşaçylaryň oňyn seslenmesini (54,5 göterim) TEFI-99-yň eýesi Timur Kizýakow gazandy. Ony duýgularyna erk edip bilýändigini, açyklygy, açykgöwünliligi we tebigylygy üçin gadyrlaýarlar. Kizýakowa ýigrenç bilen garaýanlar juda az, soragnama gatnaşanlaryň 22,7 göterimi özleri üçin

bu gepleşikde alypbaryjynyň däl-de, onuň söhbetdeşiniň wajypdygyny aýtdylar. Aslynda, Kizýakowyň özi interwýu alýanyň rolunda, ikinji plana çekilmek bilen, hut şuny- söhbetdeşiniň birinji derejelidigini hem gazanýar. Barlagnama çekilenler şu sypatyň O.Puşkinada ýokdugyny nygtadylar. Ol özüni dürli tarapdan, has jaýdar görkezmek üçin jan edýär, hatda şu islegi bilen, kähalatda gürründeşini «kölegä iterýär». Şu jähtdenem, talyplaryň 54,5 göterimi O.Puşkina negatiw seslendiler, 34 göterimi goldadylar, galanlary Puşkinanyň özüne-de, gepleşigine-de biparhdygyny aýtdylar.

Leontýew, Sokolow, Priwalow dagylaram, göräýmäge, informasion, sap syýasy gepleşigi alyp barýarlar. Ýöne «Odnako» gepleşigindäki ýagdaý örän gödek, kinaýa formasynda dowam edýär. Awtorlaryň ählisi tanymal, sylag-serpaýly žurnalistler. Ýöne, görnüşi ýaly, ähli adygan gazetçiler telewideniýede üstünlik gazanmagy başarmaýar. Ykdysady ylymlaryň kandidaty A.Priwalowy sorag edilenleriň 61,4 göterimi ekranda aňmandyram. Galanlary oňa hiç-hili garaýyş aýdyp bilmediler. Jogap berenleriň 18,2 prosenti M.SOkolowy tananoklar, 77,2 prosenti oňa otrisatel garaýyş bilen seslendiler. Onuň informasiýany diňleýjä ýetirişini, düşnüksiz diksiýasy, sesiniň pes tembri, emosional «ýapyklygy» tomaşaçylara ýaramaýar. Köpler onuň geýnişiniň ekrana, gepleşigine görä däl-de,

derýasynda buz eremeginiň önüni nähili almalydygyny bilenokmyka?» diýip degişmegi mümkin. Has beteri-de, žurnalist propagandanyň täsirine düşüp, badyhowalykda özüni ertekidäki gölegi görüp, «armaweriň, olary daşap, armaň» diýýän samsygyň derejesine ýetirmäge taýyn.

Žurnalistik tekstiň sistemalaýyn häsiýetini ulanmagy, öte geçmekligi köpçülikleýin kommunikasiýada wirtuallygyň üznüksizligi sebäpli has howpludyr. Şu ýerden islendik kommunikasiýa prosesindäki döredijilik wirtual reallyga görä düşünmelidir etmeli diýen netije gelip çykýar. Şahsyýetiň içki psihiki differensiasıýasy, şahsyýetiň özygtyrýalylygy, özbaşdaklygyň araçäginiň saklanyp galmagy, tankydy oýlanmanyň özbaşdaklygy munuň zerur şertidir. Psihologlaryň köpüsi «oýny» we «tebigaty», «ertekini» we «ynanjy» tapawutlandyrmak ukybyny adamyň psihiki kämilliginiň esasy alamaty, siwilizasiýanyň we adamyň hut özüniň ösüşiniň belli bir derejesiniň subutnamasy hasaplaýarlar. Oýlanmanyň we kommunisirlenme prosesinde döredijiligiň paradigmalary psihikanyň öz-özünü kadalaşdyrmak we özüne gözegçilik etmek mehanizmleriniň tapgyrlaýyn näderejede kemala gelşini, şahsyýetiň içki differensiasıýasy, oýlanyşyň özbaşdaklygy we garaşsyzlygy netijesinde psihiki gurluşlaryň yzygiderli ösüşiniň nähili ýagdaýda bolup geçýändigini, taryhy babatda adam

gaçylar we halasgärler däl-de, porhanlar garşy durdylar.

Tuwaly porhanlar özüniň germaniýaly kärdeşleri bilen bilelikde ot ýakyp Kiçi we Uly Ýeniseýiň birleşýän ýerinde «ruhlaryň göwnüni awlamak we sinoptikleriň çaklan suw joşmasynyň öňüni almak» maksady bilen zikr çekdiler. Bu ýagdaý gülkünç bolsa-da, şeýle dessurdan soň derýada suwuň derejesi peseldi. Adatdan daşary ýagdaýlar ministriliginiň Sibirdäki sebit merkezi Tuwanyň territoriýasynda onuň hatda howply ýagdaýa hem ýetmändigini belleýär».

Şu ýerde düşüňjeleriň ählisi: «tebigat», «ynam», «ertekiler», «oýunlar» ýaly kategoriýalaryň ählisi ters äheňde berlipdir. Adaty gedonistik bihaýalyk usuly ulanylypdyr. Belki, ol bilkastlaýyn edilen däl, muňa ünsem berlen däl. Ýöne şol ýylyň ýazynda ýurtda weýran edip suw joşmasy bolup, buzlar Lensk şäherini weýran etdi, şäheriň ilatynyň münlerçesi gün ýagdaýa düşüpdü. Halkyň ruhuny götermek üçin hökümet tomus aýlarynda näçä dursa-da suw joşmagy netijesinde weýran bolan şäheri täzeden dikeltmek, Ýakutiýanyň ähli ýerine ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak üçin bolsa ýurduň almaz gorunyň bir bölegini satmak barada karara gelindi. Diýmek, ol psihologik taýdan ýönekeý bir zyýansyz habar däl. Porhanlygyň we Adatdan daşary ýagdaýlar ministriliginiň ykdysady netijeliligini çynlakaý deňeşdirip bilmeýän okyjynyň bu geň galyp: «Asly tuwaly Şoýgu Lena

dynç alyş üçin seçilen ýalydygyny bellediler. M.Leontýewe soralanlaryň 50 göterimi onuň özüne göwnüýetijiligini, pikirini auditoriýa dakmak üçin dyrjaşýşyny halamaýandyklaryny aýdyp, ters garaýyş bilen jogap berdiler.

Şu aýdylanlardan netije çykaryp, şeýle bir çykgyda gelinýär: gepleşik üçin saýlanan gyzykly tema, üstünlikli surata düşürilen material heniz işiň ýarysy. Alypbaryjynyň iň wajyp we dürli-dürli bölekleri özünde jemleýän imidži-de gerek.

ŽURNALISTIŇ IŞINDE ARAGATNAŞYK HADYSASYNYŇ TÄRI

Žurnalistik tejribe özara aragatnaşykda žurnalistiň we söhbete çekilýäniň ugur alýan zatlary bolan gepleşigiň ilkibaşky pozisiýasyna, ruhy gymmatlyklara, şeýle hem, birek-birek bilen özara gatnaşykda edähetlere, gürrüňe ýakym berýän owunjak täsirlere uly roluň degişlidigini görkezdi. Geliň, žurnalist bilen informatoryň arasynda doly bahaly gatnaşygyň ýola goýulmagy üçin zerur bolan, aragatnaşygyň täze nukdaýnazary barada durup geçeliň. Ol ýşaratlaryň, ümleriň, beden hereketiniň «dili» .

Ilkinji gezek bu «diliň» düýpli gözlegi bilen awstraliýaly barlag geçiriji Allan Piz, 70-nji ýyllaryň aharanda meşgullandy. Bu günki gün ol adamzat aragatnaşygynyň psihologiýasynyň ykrar edilen bilgiri hem-de bu kommunikasiýanyň esaslaryny okatmagyň usulyýetiniň awtory. Özara

aragatnaşykda adamlaryň 60-80 göterimde kommunikasiýanyň werbal däl (sözsüz) serişdelerini, diňe 20-40 göterimde werbal serişdeleri ulanýandyklaryny psihologlar bellediler. Bu maglumat bizi aragatnaşygyň psihologiýasy üçin, žurnalistiň gürrüňe çekilýän adam bilen psihologik kontakta girmegini gazanmak üçin werbal däller barada düýpli pikirlenmäge borçlandyrýar. Žurnalist bu özboluşly «dilde», biziň ählimiziň başaryan, hatda özümiň aňmazdan gürlýän bedenhereketi «dilimizde» söhbet ýetmegi başarmalydyr. Eýsem, beden hereketiniň nähili özboluşlylygy bar?

Onuň döremegi biziň aňastaňmyzyň impulsy bilen şertlenilýär we bu impulsy galplaşdyryp bolmaýandygy, oňa aragatnaşygyň werbal kanalyndan aşa bil baglamaga mümkinçilik berýär. 20 ýyldan artyk öwrenmegiň tejribesi we alnyp barlan gözegçilikler A.Pize esasy beden hereketlerini, yşaratlary we olaryň aňlatmalarynyň ulgamyny açyp görkezmäge esas berdi. Käbir yşaratlaryň gelip çykyşyny ilkidurmuş adamlarynyň durmuşynyň mysalynda yzarlamak bolýar. Dişini gyjamak baryp, duşmana topulmak aktyndan bári dowam edip, häzirki wagtda-da döwürdeşlerimiz tarapyndan, gazap bilen ýylgyranda ýa-da duşmançylygyny başga bir usul bilen mälim edende ulanylýar. Ýylgyrys, owalbaşda haýбатыň nyşany bolupdyr, ýöne bu günki gün hoşniýetli yşaratlar bilen sazlaşyp,

barada dälidir. Mümkinçiliklerden-de, töwekgelçilikden-de öňi-soňy ýüz öwürüp bolmaýar. Köpçülikleýin kommunikasiýa hem «biziň ýaşaýan dünýämizdir». Psihologik nukdaýnazardan köpçülikleýin kommunikasiýa munuň özi gönüden-göni däl-de, žurnalistiň döredijiligi arkaly hakyky ýagdaýy bilmekdir. Onsoňam köpçülikleýin kommunikasiýa munuň özi köpçülikleýin oýlanmak — pikir alyşmak — ýörelgedir. Diýmek, köpçülikleýin kommunikasiýa — tebigatda solumyň ýaşamagynyň ruhy-praktiki meselelerini we şahsyýetiň solumda ýaşamagynyň meselelerini wirtual ýagdaýda işläp çykmakdyr. Şonuň üçinem, wirtuallygyň görnüşleriniň kombinatorikasy (goşulyşmagy, özgermegi we başga görnüşe geçmegi (transformasiýasy) köpçülikleýin kommunikasiýa niýetlenen tekstiň sistemalaýyn häsiýetine öwürülýär. Köpçülikleýin kommunikasiýa goşulan adam üçin bolsa (resipiýent ýa-da kommunikator hökmünde tapawudy ýok) wirtuallyk bilen durmuşyň arasyndaky araçägi dogry tapawutlandyrmak örän möhümdir. Psihologik taýdan bu aňsat iş dälidir.

Mysal üçin, şu aşaky žurnalistik tekstde «hakyky ýagdaý» bilen «hyýaly ýagdaýy» tapawutlandyrmak aňsatmyka:

«TUWA jadyalaryň göwnüni tapdy»

TUWA Respublikasy «suw joşmasyna garşy» özboluşly ýol tapdy. Ol ýerde suw joşmasyna

öwrülmedik bolsa-da, biziň ýaşaýan dünýämiz. Mesele Internet arkaly aksiýalaryň esasy paýyny satyn alyp bolýandygyny ýa-da döwlet syrlaryny ogurlap, lukmanyň maslahatyny alyp bolýandygyna ýa-da bir käse kofe tabşyryk berilýänliginde (zakaz edip bolýandygynda) dälidir. Esasy mesele adamyň islendik durmuş meselesini çözende Internetde problemany wirtual taýdan çözmek ýoly bilen köpçülikleýin psihikanyň güýjüne daýanyp öz aňynyň uýgunlaşmak mümkinçiliginden peýdalanýar. Wirtuallyk dünýäniň paralelleşdirilmegi däl-de, onuň modelleşdirilmegidir. Şunda psihologik töwekgelligiň has güýçludigini bellemek gerek. Gürrüň internet maniýa barada gitmeýär. Munuň özi bir adaty alamatdyr. Modelde ýalňyşyp durmuşda şowsuzlyga uçrap bolar. Ideal zadyň maddylykdan güýçli bolmagy mümkin, ýalan, bolgusyz model köplenç «düzgünleşdirilen gurluşa» özbaşdak öwrülýär welin ony döreden adamy kyn ýagdaýa salýar. Onsoňam maglumat galmagallaryny we päsgelçilikleri döredip, ony Internete goýberseň olar köpçülikleýin psihika öňünden aýdyp bolmajak derejede täsir edip biler. Şunda özbaşdak pikirlenmäniň ýok bolup gityändigini aňman galýarsyň, kreatiwlik ewristika bilen çalşyrylýar, döredijilik prosesindäki kommunikasiýa eholaliýa häsiýete eýe bolýar.

Mesele Internetiň wirtual mümkinçiliginiň ýa-da adamyň psihologik töwekgelliginiň rüstemligi

kanagatlanmagy, şatlygy, açykgöwünliligi aňladýar. Şahsyýetiň daşky keşbi bilenem oňa özboluşly baha berip bolar. Onuň eşiginiň ykjamlygy, gelşikliligi, üýtgeşikligi, harsallygy, we ş.m. onuň gylyk-häsiýetiniň käbir taraplaryny, endiklerini, kärini açyp biler. Hatda, gürrüňe çekilýäniň ofisi, ýaşaýan, işleýän ýeri hem žurnalist üçin maglumat berip biler. Gürründeşlikde žurnalist garşydaşynyň sözüne, äheňine, ritmine, tembrine üns bermelidir. Adam sözleşşine gürrüňi edilýän fakta bolan gatnaşygyny, duýgularyny siňdirýär, özüniň özerklilik häsiýetlerini açýar. Söhbetdeşiň sözleşşi, gürrüňsiz, žurnalisti gyzyklandyrjak informasiýalary berer. Emma gepleýiş manerasyndan žurnalist onuň häsiýetlerini öwrenmelidir (žargonizm, adalgalar, daşary ýurt sözleri, ümlükler we ş.m.). Ýatda saklaň: şablonlyk, wulgarlyk, köpsözlülük, sözleşişdäki ýalňyşlyk, ulumsylyk, del sözleri ulanmak ýaly zatlar gürrüňe düşünmäge päsgel berýär. Siziň özüňiziň we gürründeşiňiziň sözünüň ynandyryjylygyna deňeşdirmeleriň, laltma, kiçeltmeleriň, nakyllardyr atalar sözleriniň ulanylmagy oňyn täsir eder.

1. Ýakyn giňişlik (radius). 0-dan 45sm. çenli bolan giňişlikde iň ýakynlaryň (är-aýal, ene-çaga) bilen gürrüňleşip bolar. 2. Personal giňişlik 45-den 120 sm. çenli, bu tanyş adamlaryň bilen adaty gürründeşlikde saklanylmaly. 3. Sosial aralyk 120-

den 400 sm. çenli, bu nätanys adamlar bilen ýa-da resmi gürründeşlikde saklanmaly çäkdir.

Mälim bolşy ýaly, «sosial aralyk» iň amatlysy. Şu aralykda-da žurnalistiň duýgurlygy işlemeli. Žurnalist bilen onuň gahrymanynyň arasyndaky çägiň dogry saýlanylmagy olaryň arasyndaky ynanyşykly söhbete ilkinji etaplarda sazlaşyk berýär.

Gürrüňiň temasynyň dogry saýlanmagy kontaktyň kemala gelmegine aýratyn täsir edýär. Sorag edilýän özüniň öňden taýýarlanan tema tarap Üiteklenýänini» aňmaly däldir. Žurnalist onda ýakymly duýgulary oýarmaly (žiwopis, teatr, göwünaçmalar barada usmumy dil tapmaly). Kontakty kemala getirenden soň žurnalist gürrüňçilik üçin bir däl-de, birnäçe temalary gozgap biler. Munuň özi oňa gahrymanyny açmak üçin gerek boljak kontakt nokatlaryny artdyrar. Meselem, siziň gahrymanyňyz žiwopisi söýýär, özi surat çekýär, bu — siziňem söýýän güýmenjäňiz. Şeýlelikde, bu ýagdaýda siz baş temadan biraz sowlup, žiwopisli söhbeti arkaýyn dowam etdirip bilersiňiz.

Siziň gürründeşiňiziň özüni alyp barşynyň täri şu aşakdaky faktorlar esasynda döräp biler: obýektiv şertler, gürründeşiň subýektiv ýagdaýy we onuň şahsyýetiniň gurluşy.

Diňlemegi başarmagyň zerurlygy sorag bermegi başarmakdan kem däldir. Žurnalist diňleýärkä, gürründeşine öz emosional garaýşyny —

maglumatlardan öz-özünü goramagy» ýaly çözmese kyn sosial meselelerine öwrüldi.

Žurnalistleriň tekstiniň sistemalaýyn wirtualllygy adamlary has beter gorkuzýar we alymlaryň aňyny çasyrýar. Olaryň käbiri Internetiň peýda bolmagynda köpçülikleýin kommunikasiýada «adamyň öz tebigatyny bütünleý ýatdan çykaryp, kompýuter fantomlary derejesinde pese düşýän aşa döwrebap we adamzada garşy, aşa tizlikler şalygyny, wirtual giňişligiň goýalmasyny görse» beýlekiler bolsa, «elbetde, bularyň ählisi bütindügýä kerebiniň giňişligi» diýip Interneti we global MASS-MEDIA-nyň beýleki elektron setleriniň ählisiniň tarapyny çalyrlar. Has anyk deňeşdirme getirseň Bütindünýä Setiniň giňişligi — ýene bir dünýä, biziňkä meňzeş üýtgeşik dünýä. «Paronormal» dünýä däl-de, parallel, asly dünýä kybapdaş, onuň bilen deň derejeli dünýä. Şonuň üçinem ol wirtual däldir, has takygy biziň ýaşaýan dünýämizden wirtual däldir».

Deňeşdirme hökmünde olaryň ikisini hem ulansa bolar. Ýöne esasy mesele «biziň ýaşaýan dünýämiz» (ýagny obýektiv ýagdaýlara görä hereket edip, obýektiv ýagdaýlary öz talabymyza görä uýgunlaşdyrýan we ş.m.) dünýämizde ruhy ösüş bolmasa ýaşayş bolmaýar, eskapizm bolsa ruhy dartgynlyklara, ýaşayşa päsgel berýän patologik ýagdaýlara getirýär. Internet ýöne bir zat däl, ol entek kompýuterler adaty zada

Hakyky bomba taşlaýjy uçaryň elektron nyşanyna garap, uçarman we telewizorda oňa syn edýän tomaşaçylar hakyky şäherleriň bombalanmagyny özboluşly kompýuter oýny, trenažýorlarda köp türgenleşik arkaly emele gelýän aýratyn çeyeligiň we ussatlygyň nusgasy hökmünde kabul edýärler. Şeýle oýunlary kompýuterde oýnaýan oglanjyk hem şeýle duýgulary başdan geçirýär. Şunda «oýun» reallyk, reallyk bolsa oýun hökmünde kabul edilýär. Adamlar elektron modelleşdiriji we görkeziji ulgamlaryň tilsimlerine haýran galýarlar, aňk bolýarlar we olardan gorkýarlar. Olaryň arasyndaky araçäk ýukalyp, bolup geçýän ýagdaýlaryň irreallyk duýgusy döreýär.

Gorky döredýän filmlere tomaşa edeniňde hyýaly zadyň reallygyna ynanyp ugranyňda entek onuň bary-ýogy kinodýgy, oýundygy üçin özüni köşeşdirip bolar. Ýöne reportažda şeýle ýagdaý görkezilse näme? Habary ýalana çykaryp ýa-da ony tassyklap bolmasa nätjek? Hiç hili kömek edip bilmesen nätjek? Aňnyň esasy illýuziýalaryna, psihiki ýörelgelere we ahlak kadalaryna garşy gelýän düşüňjani nädip assimirlemeli? Ejizlik duýgusyna nähili garşy durmaly we bihuda şatlanýan ýa-da gazaply ýyggynda garylmažlyk ýagdaýyndan nädip gaça durmaly? Bu sowallaryň ählisi şahsy äheňde bolsa-da, ol köpçülikleýin häsiýetdäki meseledir. Bu meseleler ylymda hem «jemgyýetiň maglumat howpsuzlygy», «ýaşayşyň maglumatlar bilen zaýalanmagy»; «shahsyýetiň

makullaýandygyny, nebsagyryjylygyny, oňlaýandygyny we ş.m. aňdyryp biler. Gahrymanyň sözeýşine dykgat etmek zerur, çünki ol size gürründeşiň hakyky duýgularyny düşünmäge kömek eder. Diňleýän žurnalist sorag edilýäniň işjeň hyzmatdaşydyr. Ýöne žurnalist garşydaşynyň gürrüňlerini diňleýärkä, onuň hem mazmunyna, hem emosional formasyna seljerme bermeli. Şunuň bilen ugurdaş, gürründeşi nämäniň tolgundyrýandygyny, nämäniň gowy ýa-da ýakymсыз duýgulary berýändigini-de kesgitlep bolýar.

Gürründeşiň erkinlik bilen berýän gürrüňini diňlemek, monologdan soň sorag bermek üçin maglumatlary toplamak bilen utgaşmalydyr. Gürrüňiň dowamynda alnan maglumatlary žurnalist ol ýa beýleki pursatda özi üçin aýdyňlaşdyrmaly we seljermelidir. Gürrüň бүтін dowamynda, žurnalist gürründeşiniň şahsyýetini öwrenmegini-de dowam etdirýär.

Aktiw diňlemegiň birnäçe düzgünleri bar, olary ýatda saklaň: — söhbetdeşiň gürrüňini bölmän, — söhbetdeşe göwnündäkini aýtmaga maý beriň, — söhbetdeşe aýratyn ünsli boluň, — gürrüň berýäniň sözlerini gaýtalamaga çekinmän, — gyssanmaç netije çykarjak bolmaň, — gürründeşiň gepleýiş aýratynlygyna(haýaltaplygyna, iňreline) ünsüňizi güýçlendirmän, — gürründeşiňiziň sözleri hatda sap ýalan bolan ýagdaýynda-da, aşa

täsirlenmän, parahat boluň, — ünsüňizi sowmaň, — gürrüňdeşi «çünke gysmaň».

ÝOLBAŞÇYLYGYŇ USULLARY

Tanyml sosial psiholog Kurt Lewin (1890-1947) liderligiň tutuş çylşyrymly daragtynyň aralyk pozisiýadaky şkalada ýerleşýän konsepsiýany hödürledi. Ýolbaşçynyň işi dolandyryňan prosesindäki özüni alyp barşynyň indiividual aýratynlygyna, adatça, ýolbaşçylygyň täri hökmünde garalýar. Her adamyň öz tebigy meýli, adamlar bilen aragatnaşyk etmek babatda ýyllar dowamynda toplan öz usuly bolýar. Ýolbaşçylyk ynanylan günden başlap ol belli bir täri: awtoritar, demokratik (kollegialnyý) ýa-da gatyşmazlyk tärini ulanmak isleýär.

Awtoritar (kesgitli, gazap, awtokratik) tär. Bu täriň berk ulanylmagy ýolbaşçy özüni alyp barşyny özara gatnaşygyň resmi strukturasyna laýyklykda guraýar. Bu tipdäki ýolbaşçyň adatça, hökümlü, talapkär, diňe maksatlaýyn ýerine ýetirijilige gönügen, öz tabşyryklarynyň gysarnyksyz ýerine ýetirilmegini talap edýär. Onuň üçin häkimiýetiň aş merkezeleşdirilmesi häsiýetli, boýun egmäniň teşnesi. Esasy täsir ediş metody —buýruk.

Kollegial (demokratik) tär. Bu tipdäki ýolbaşçy öz işinde gol astyndakylar bilen özara gatnaşygyň hakyky we galp gurluşlaryny sazlaşdyrmagy başaýar, olar bilen edepsizlige ýol bermezden, ýoldaşlyk gatnaşygyny saklap bilýär. Ýolbaşçylygy

şahsyýetiň ahlak ýörelgeleriniň-de Hudaý tarapyn berlen däl-de, eýsem «psihiki metabolizmiň netijesi» hökmünde görkezip, olary şübhe astyna aldy. Düýşleriň, romanlaryň, arzuwlaryň psihoanalizi psihikada aňyň ýetip bilmejek çuňňurlygyny we gözegçiliksiz energetiki joşguny açdy, olaryň subýektiwliginde biologik häsiýeti gahrymançylyk ýagdaýdan has ýokarydy. Şeýlelikde, psihiki durmuşyň ägirt uly gatlagy birbada hakyky we absolýut reallyk derejesinden «ertekiler», hyýallar kategoriýasyna geçirildi.

Ýöne şeýle «ertekiler», wirtual wirtuallyk bolmasa, dünýä beýle gözel, çuň manyly bolmazdy, aslynda neantropomorflygyna galardy. Munuň özi adamyň ruhy durmuşyny çydamsyz ýagdaýa getirerdi. Ýöne ekzistensializm dünýäniň neantropomorfreallygyna adam ruhunyň transendintallygyny garşy goýup, subýektiň öz ýaşayşyna düşünmäge islegini ýüze çykardy. Adam pida edýän zadyndan has gymmatly zat bolandygy üçin däl-de, öz durmuşyny haýsydyr bir zada bagyşlaman ýaşap bilmeýändigini üçin ömrüni pida etmek isleginde bolýan eken. Şeýlelikde, real wirtuallyk derejesinde özboluşly «ertekiler ertekisi» hökmünde aňyň esasy hyýallary diýilýän ýagdaýy öwrenmäge geçiş döwri başlandy.

Elektron rewolýusiýasy güýçli maglumatlar ulgamy diňe bir wirtual reallygyň modelirlenmegine, özboluşly düşündirilmegine däl, eýsem onuň maddy ýagdaýa öwürilmegine getirdi.

Dekartyň «Cogito egro sum» (pikirlenýärin, diýmek men ýaşaýaryn) diýen dana sözleri siwilizasiýanyň we medeniýetiň taryhynda adamyň subýektiw we obýektiw ýagdaýy «Ü ugry boýunça» bölüp, özüne oýlanmagyň subýekti hökmünde garan döwrüni aňladýar («Reallygyň tipleri» diýen tablisa seret). Ýöne ol real obýektleriň doly differensiasiasyny we olar baradaky oýlanmalary aňlatmaýardy. Hususan-da, ylmy düşüňjeler bilen fiziki reallyk («tebigat» we «ynançlar») ýaly düşüňjeleriň arasynda çäk goýulmaýardy, netijede abstrakt pikirler fiziki dünýä laýyk gelyän hakyky ýagdaý hökmünde kabul edilýärdi, H ugry entek kesgitlenmändi.

Real hakykat bilen real virtuallygyň arasynyň tapawutlandyrylmagy (belki-de differensiasiyada iň çylşyrymly zat) pozitiw oýlanyş netijesinde mümkin boldy. Hut şonda adam praktikasynyň talaplary bilen şertlenen we dünýäniň oňa laýyklykda gurnalan modeli hökmünde ylmy düşüňje barada mesele ýüze çykdy. Alymlar düşüňjeleri kesgitlemäge operasial garaýşy kabul etdiler we hakykat düşüňjesini tebigatyň absolýut kanuny hökmünde nusgawy düşüňjeden ýüz öwürdiler, şeýlelikde mental model bilen hakykatyň, «ynanç» bilen «tebigatyň» arasynda tapawut goýup, olary H ugry çep we sag tarapa böldüler.

Şol bir wagtyň özünde psihoanaliz indi diňe bir ylmy düşüňjeleriň anyklygyny däl, eýsem

özi we tabynlygyndakylaryň arasynda bölüşmäge jan edýär. Ýolbaşçy döredijilikli işleýänleri höweslendirýär.

Passiw tip (gatyşmazlyk tipi). Bu tipdäki ýolbaşçy tabynlygyndakylar bilen aňrybaş resmi däl gatnaşyklary saklamagy maksat edinen, Ol diňe juda zerur bolan halatynda önümçilik prosesine goşulýar, gözegçilik edýär, işe bat berýär, işgärlere ýagdaýy düşündirýär. Işdäki jogapkärçiligi gol astyndakylar bilen paýlaşmaga ýykgyt.

Has soňrakky barlaglar awtokratik ýolbaşçylygyň has ýokary netijeleri, emma demokratik tipdäki ýolbaşçylykdan has pes kanagatlananlyk derejesini berendigini görkezdi.

ŽURNALISTIŇ PSIHOLOGIK MEDENIÝETI

1. ZURNALISTIŇ PSIHOLOGIK MEDENIÝETI BARADA DÜŞÜNJE
2. ŞAHSIÝETIŇ SOSIÝAL-PSIHOLOGIK ALAMATLARY

3. PROFESSIONAL DÖREDIJILIGIŇ AÝRY-AÝRY BÖLEKLERI

Biz aýratyn döwürde ýaşaýarys. HHI asyryň geçen eýýamlardan düýpli tapawudy bar. Sanlyja ýyl mundan öňem ýurdumyzyň döwlet gurluşydyr syýasy ugry-da, durmuş-ykdysady ugurly derejeleri-de şu günküler ýaly däl. Geçen baş-on ýylyň içinde adamlaryň garaýyş-düşünjeleri düýpgöter ösüp, jemgyýetçilik aňy özgerdi. Döwletde, jemgyýetde bolup geçýän wakalara derhal seslenmek we olary obýektiw beýan ýetmek žurnalistiň derwaýys borjudyr. Eýsem, bolup geçýän wakalara žurnalistiň reaksiýasy neneňsi bolmaly? Bu babatda žurnalistik psihologik medeniýetini öwrenmegiň wajyp ähmiýeti bardyr.

Adamy öwrenmegiň tutuş taryhynyň içinden dihotomiýa— beden (organizm) we ruh (aň) baradaky garaýyşlar eriş-argaç bolup geçýär. Materialistler aňy ýokarygurluşly materiýanyň (barlygyň) atributy hasaplaýarlar, idealistler bolsa, barlygy ebedi ruh ýokdan bar edýär diýen pikire uýýarlar. Biziň psihikamyz bolsa, şahsyýete düşünmek baradaky bu ýöntem garaýyşlary ret edýär. Ösen derejeli, dürliugurly adam baradaky taglymy köp pähimdarlar öňe sürdüler. A.Franklyň pikirine görä, adamzat durmuşynyň mümkin bolan ölçegleriniň iň wajypalary şu aşakdakylardyr: biologiýada we psihologiýada öwrenilýän wital esas (witalnaýa osnowa), adamyň

çaganyň psihikasynyň kemala gelmeginiň tapgyrlaryny özüçe kesgitleýärler. D.B.Elkonin oýunlary ösüş tapgyrlarynyň esasy fenonimleriniň biri hasaplasa, Ž.Piaže bolsa çaganyň sinkretik oýlanyşynyň desentraziýasynyň we ondan geçmegiň tapgyrlaryny esasy ýagdaý diýip kesgitleýär. L.S.Wygotskiý düşüňjeleriniň ösüş tapgyrlarynyň sinkretik topbaklardan we toplumdan hakyky düşüňje kemala gelmegini esasy ýagdaý hasaplaýar. Aslynda garalan fenomenleriň ählisi wirtuallyk görnüşleriniň kemala gelmegi meselesine gabat gelýär.

Wirtuallygy aňmak we olaryň tiplerini tapawutlandyrmak adam aňynyň kesgitleýji, görnüşleri tapawutlandyryjy ukybyna öwrülýär.

Aňyň ewolýusiýasy döwründe onuň bu ukyby ösýär we kämilleşýär.

Ilkidurmuş medeniýetinde ideal we maddy, subýekti we obýektiw diýen düşüňjeler bolmandyr. Jadygöýlük — munuň özi psihiki durmuşyň fiziki reallyga proyeksiýasynyň netijesi bolupdyr, şunda subýektiň hajatlary bilen baglanyşykly subýektiw gatnaşyklary obýekte immanentent ýagdaý hökmünde duýulýar. Jadygöýlük hakykat bilen gatnaşygyň arhaiki görnüşi hökmünde kem-kemden öz rüstemliligini ýitirse-de, ol medeniýetiň ösüşiniň ähli tapgyrlarynda saklanyp galypdyr. Orta asyr alhimigi himiki tejribeleri jadygöýlük bilen utgaşdyrypdyr.

Real virtuallyk — «ynançlar».

Virtual virtuallyk — «ertekiler».

Virtual reallyk — «oýunlar».

Dünýä kartinasynyň dört ugru-da heniz çagalyk döwri kemala gelýär:

Çaga ýykylýar, üst-başyny hapalaýar, munuň özi — tebigata degişli tebigy ýagdaýdyr.

Çaga ilkinji düşüňjeleri kemala getirýär. Käte olar «Aýazbaba demirgazykdan gelýär», «telewizorda kiçijek adamjyklar bar», diýen pikirler bimany bolsa-da, ol çaga üçin hakyky ýagdaý, ol muňa ynanyar.

Oňa kitap okap berýärler, çaga filmleri görýär, eger «gorkunç» kinolar bolsa, kä ýeňillik bilen, käte gaýgyly ýagdaýda bu zatlaryň hemmesine erteki diýip düşüňýär.

Ol «garakçylar», «eneli gyz», ýa-da «dükan» oýunlary oýnap başgadyr biriniň keşbine girýär, güýçli duýgulary başdan geçirýär, bar zady ýatdan çykarsa-da eger özüni kötekleseler: «Men-ä beýle oýnajak däl» diýip boljakdygyny bilýär.

Elbetde, hakykat bilen ertekini, çyn hereketi we oýundan edilýän ýagdaýy çaga çalt tapawutlandyryp bilmeýär. Onuň ertekä ynamyndan oýna geçmegi bilen sinkretik bütewiligiň çägi azalyp ugraýar. Çaga oýun oýnamak derejesine ýetende sistemalaýyn abstrakt okuw, çeper döredijilik, ylmy barlaglar ýaly adam işjeňligine mahsus görnüşlerini ýerine ýetirmäge ukyply adam bolup ugraýar. Alymlaryň her biri

sosial durumy, maksady, islendik ýagdaýa we wital esasa bolan şahsy gatnaşygy. A.I. Leontýewiň pikiri boýunça şahsyýet — indiuid, ýagny aýraty, özbaşdak şahs. Bu özboluşlylyk jemgyýetde, adamzat gatnaşyklarynyň jemi esasynda döreýän hil. Şahsyýetiň düýp esasy şol gatnaşyklaryň «efirindedir». Jemgyýetem, özüniň medeni, ekologik we beýleki formalary bilen birlikde gatnaşyklaryň sintezinden başga zat dälidir. Adamyň medeni «nygmatlary» alýan çelgisi hut ýaşayş-durmuşyň özüdir.

Şahsyýetiň baýlygy, indiuidual taýdan ösüş derejesi onuň awtonomlygy bilen däl-de, eýsem jemgyýetçilik durmuşynda öz başarnyklaryny we indiuidual güýjüni ulanyp biliş ýagdaýy bilen kesgitlenýär. Adamlar köplenç, daşky dünýä 2 hakykat (tebigat we jemgyýet) diýip, nädogry düşüňýärler. Žurnalistiň döredijiliginiň hakyky miwesiniň özünde obýektiv mazmuny (ýagny obýektiv hakykaty) we şol döredijilik adamsynyň içki dünýäsini jemleýänligini bellemelidiris.

Şahsyýetiň sosial-psihologik alamaty (Andreýewa boýunça) 1) Kämilligi we sosial başarnyklaryň ulanylmagyny üpjün edýän sosial duýgurlyk, hyýal, intellekt we beýlekiler.

2) Toparyň agzalary arasyndaky gatnaşyklarda, sosial täsir astynda kämilleşmek.

3) Şahsyýetiň sosial häsiýeti bilen (işeňňirliги, jogapkärçiligi, hyzmatdaşlyga bolan höwesi) baglanyşyňly umumylyklar.

4) Umumypsihologik häsiýetler bilen baglanyşykly (pikirlenişin awtoritar ýa-da demokratik ugruna ýygynlygy, meselä dogmatik ýa-da açyk çemeleşmek) sosial häsiýetler.

Sosial rol ol ýa-da beýleki indiwiidiň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamynda eýeleýän ýagdaýynyň bellige alynmagydyr. Her şahsyýet bir wagtyň özünde birnäçe sosial keşbe eýe bolup biler: žurnalist, HBS (habar beriş serişdesi),

Şahsyýet — çylşyrymly gurluş. Onuň sosial ösüşiniň 4 modeli bellidir.

1. Ewolýusion — haýal ösüş(bu ilkidurmuş gurluşynyň adamlaryna mahsus bolupdyr).

2. Çökgünli (galyp-peselmeler bilen) — garşylyklar arkaly (daşky täsirden we öz-özi bilen).

3. Model 3 fazaly: Çagalyk, Kämilik, Garrylyk.

4. Geterogen ösüşin modeli — organizmiň dürli agzalary ösüşin näýbaşy çäGINE dürli wagtda ýetýär.

Munuň özi adamyň fiziologik ýaşy (ýagny organizmiň fiziologik ösüşiniň derejesi) psihologik (psihikanyň strukturasynyň ösüş derejesi) we pedagogiki (irki jemgyýetiň medeniýetini özleşdiriş derejesi) ösüş bilen mydama gabat gelmeýändigini aňladýar. Şonuň üçinem, adam ömrüniň etaplarynyň klassifikasiýasy derwaýysdyr: körpelik(bir ýaşa çenli), irki çagalyk(1-3ýaş), mekdebe çenli döwür (3-7ýaş), kiçi ýaşly mekdep okuwçylygy(6-12 ýaş), ýetginjeklik(12-17ýaş),

döretmegi (hususan-da, onuň hereket agzalarynyň) kabul edilýän predmete meňzeşlik döretmegi gerek. U.Jemsiň işlerinde içki şekiliň garşylyklaýyn modelleşdirilmeginiň anyk duýgurlyk şerti hökmünde ýüze çykmagy daşarky stimuly deňşdirmek we geljekki obrazy aňmak ýaly ideasion merkez görnüşinde häsiýetlendirilýär. Diňe obýekte täsir edilýän pursaty korrektirlenýän (düzedilýän) we onuň häsiýetlerini barada ters baglanyşygy almak üçin diňe garşylykly çaklamalar bolan ýagdaýynda obýekt bilen özara gatnaşyk bolup biler. Näbelli predmet ozal gowy bilinýän ýa-da ozal tanalýan elementleriň kombinasiýasy hökmünde ýalňyş kabul edilip bilner. Grek mifologiýasynda kentawryň şekili grekler ilkinji gezek wagşylary at üstünde görenlerinde döräpdir diýen çaklama bar, sebäbi gadymy Gresiyada at münülmän, söweş arabalary ulanylypdyr.

Obýektiň psihiki modeliniň gurluş prosesi bütewileýin duýmagyň ilkinji tapgyry we esasy şerti bolup durýar. Aýry-aýry duýgulary döredýän özbaşdaklaşan duýgulary göz önüne getirseň-de, eger-de olar şekile öwrülýän bolsa, tutuşlaýyn bir zat hökmünde maglumat bermeýän bolsa, onda şeýle duýgular subýektiv duýgularyň bimany bölejikleri bolup galýar.

Wirtuallygyň analizde görkezilen tiplerini aşaky obrazlara bölmek bolar:

Real hakykat — «tebigat».

Käbir fenomenleriň reallyk tiplerini identifikasiýalaşdyrmakda kanunalaýyk çylşyrymlylyklara duş gelinýär. Mysal üçin wirtual bölejikler ýadro fizikasynda çylşyrymly ýagdaýlary düşündirmek üçin hyýaly çaklamamy ýa-da olar aslynda-da bar zatmy diýen mesele doly anyklanylmady. Aslynda olaryň bardygy enjamlar tarapyndan hasaba alynmady. Ýöne wagtyň geçmegi bilen köp ýagdaýlar baradaky mesele çözüldi. Mysal üçin, teplorod (hamala ýylylyk berýän jisim) ozal obýektiv fiziki reallyk hasaplanýardy. Ýöne soň görnüp oturylsa, ol jisim hökmünde kabul edilen mental model — «real virtuallyk» bolup çykdy. Koordinatlar sistemasy, wirtual ýol, ideal gaz, goşmaça baha we ş.m. ýaly şertlilik hökmünde kabul edilip, ýöne durmuşda reallyga netijeli täsir etmegiň ygtybarly guraly hökmünde ulanylýan ylmy düşüňjeler hem bar.

Maddy obýektleri duýmakda analizatorlaryň psihofiziologiýasy derejesinde psihikanyň reallygyň subýektiv modelini döretmäge ýok edip bolmajak tendensiýasy eýýäm ýüze çykýar. Mälim bolşy ýaly, obraz barada bütewi düşüňjäniň döremegi we onuň identifikasiýasy (meňzedilmegi) üçin modallygy duýmaga baglylykda predmetiň üstünde eliň hereketi, sudur boýunça gözüň hereketi, hiňlenme, äheň berme we ş.m. arkaly obrazyň analizatorlar sistemasy bilen döredilmegi (modelirlenmegi) gerek. Ýagny meňzeş keşbiň döremegi üçin analizatorlaryň meňzetme

juwanlyk(17-21ýaş), ýigitlik, jahyllyk(19-30ýaş), kämillik(25-60ýaş), garrylyk(60ýaşdan ýokary).

Şahsy kämilligiň kemala gelendigi şu aşakdakylar bilen şertlenilýär:

1. Şahsyýetiň ösen jogapkärçilik duýgusy.
2. Beýleki adamlar barada alada etmegiň zerurlygy.
3. Jemgyýetçilik durmuşyna doly bahaly gatnaşyp bilmek başarnygy.
4. Ummy başarjaňlygyň ýokary derejede bolmagy.
5. Kynçylyklara çözüň tapypbilijilik nukdaýnazardan çemeleşmek we olary ýeňmek başarnygyna eýe bolmak.
6. Öz başarnyklaryňy we mümkinçilikleriňi netijeli peýdalanmaga, durmuşy meseleleri çözmäge sarp etmek we öz başarnyklaryňy dolulygyna ulanmak ukyby.

Şahsyýetiň ösüşleri barada ýokarda belleniş geçirilenler temadan daşlaşmak däl-de, eýsem žurnalistiň psihologik medeniýetiniň özboluşlylygy baradaky gürrüňimiziň daýanjak düýp esasydyr.

Žurnalistiň psihologik häsiýetlerini analizlemek başda onuň döredijilik özboluşlylygyny seljermezden mümkin däl. Žurnalistikanyň täze ýoly işiň ugur alyş nokadynyň real adamdan başlanýandygyna güwä geçýär. Professionalizmiň kämillik ýagdaýy iki ösüş sazlaşdyrýar — žurnalist döredijilik toparlarynyň gatnaşyk ulgamyna dolulygyna garylýp-gatylýar, onuň bilen

aragatnaşygy güýçlenýär. Bu işi netijeli amala aşyrmagy üçin professiýasy žurnalistiň içki dünýäsini üýtgedýär.

Professional döredijilik aýry-aýry böleklerden ybarat bolýar, ol bölekleriň geljekki ösüşi deňeçer bolmaýar. W.S.Mernigiň kesgitlemegine görä, şahsyýetiň individual aýratynlyklary şu aşakdakylary özünde jemleýär:

1. Organizmiň şahsy düzüm ulşamyny(biologiki, beden umumylygy taýdan)

2. Şahsy psihologik özboluşlyklar ulgamyny şu kömekçi ulgamlar bilen birlikde: a)psihodinamiki — temperamentiniň düzümi b)şahsyýetiň psihologiki häsiýetleri

3. Sosial-psihologik özboluşlyklaryň ulgamyny şu aşakdaky kömekçi ulgamlar bilen birlikde: a) sosial topardaky ýa-da kollektiwdäki sosial orny b) sosial-taryhy jemagatda sosial orny

«Men» diýlen formirlenme öz-özünden ýa-da birbada döreýän zat däl, durmşyň bütin dowamynda düşünjäne üm komponent girýär:

1. Akyl ýetirme — öz-özün baradaky düşüňjeler

2. Emosional — öz-özüňe baha berme

3. Özüňi alyp barma — öz-özüňe garaýyş

Şahsyýet tejribesini baýlaşdyrýar we sosializasiýa prosessinde sosial gatnaşyklaryň ulgamyny kemala getirip başlaýar. Bu babatda 3 wajyp ýagdaý bolup geçýär: 1. döredijiligiň (işniň) şahsy seçimi 2. näýbaşy işniň daşynda ähli

dünýä degişli hökmünde obýekte öwrülen hyýaly obýektleri; ylmy abstraksiýalar (oýlanan sanlar, wirtual bölejikler, teplorod), etiki kategoriýalar (ýagşylyk, gозzellik), syýasy ýörelgeler, hat-da ekstrasensor düşüňjeler (NLO (tanalmaýan uçýan zatlar), öý arwahy), ýaly adamlaryň ynanýan we öz işlerinde olardan ugur alýan zatlary girýär. Şol bir ýagdaý dürli funksiýalarda bolup, her bir anyk ýagdaýda wirtuallygyň dürli ugurlaryna degişli bolup biler. Eger-de düýş daşarky aýratyn güýçleriň täsin habary hökmünde garalan bolsa, munuň özi «real wirtuallyk», eger-de hyýaly zat hasaplansa, oňa «wirtual wirtuallyk» diýilýär.

Kwadrantlary birleşdirýän çyzyklar wirtuallygyň görnüşleriniň aratapawudynyň azdygyny görkezýär. Şol bir fenomen dürli ýagdaýda bolup biler. Bir wagtlar hemme ýerde ulanyljak pul birligi erteki ýa-da arzuw ýaly wirtual wirtuallykdy. Soňky döwürde şeýle pul birliginiň ulanylmagynyň perspektiwasy we amatly ugurlary ýüze çykarylandan soň, ol real wirtuallyga öwrüldi. 1998-nji ýyldan başlap, aslynda bolmasa-da nagt däl hasaplaşyklarda ulanylan ýewro 2002-nji ýyldan pul dolanyşygynyň ähli ugurlarynda ulanylyp, wirtual reallykdan real hakykata öwrüldi. Indi ozal dünýä walýutalarynyň iň durnuklysy bolan nemes markasy ýewronyň geçen ters ýoluny geçmeli bolýar, ýöne onuň ýewro çalşylmaly döwri marka ýakymly ýatlama bolýança wirtual hakykat bolar.

kategoriýalar reallygyň tipleriniň esasy ölçegleriniň differensiasy bolup çykyş edýär;

objekt daşky dünýä degişli ýalymy (objektiv) ýa-da ol psihikanyň döreden zadymy (subjektiv) (Ü ugur boýunça bölünýär);

onuň bilen maddy ýa-da diňe hyýaly gatnaşykda bolup bolýar (H ugur boýunça bölünýär).

1-nji kwadrantda objektiv hakykat — hakyky reallyk, ýagny tebigat bar. Dördünji kwadrantdaky «wirtual reallyk» sözünň gysga manysynda — kompýuter trenažýorlaryny, dolandyrylýan modelleri, işewür oýunlary we ş.m. aňladýar. Reallygyň şu iki görnüşi hem maddy, duýgy tarapyndan kabul edilýän görnüşde bolup, olar bilen gönüden-göni gatnaşykda bolup bolýar. Olaryň gelip çykyşy hem tapawutlanýar: bir tarapdan emeli kanunlar boýunça hereket edýän maddylaşdyrylan mental model (4-nji kwadrant), beýleki bir tarapdan tebigy kanunlara boýun egýän tebigy objekt (1-nji kwadrant). Ýöne muňa düşünmeýänler olaryň çäginä aňyp bilmeýär (käte talyp uçarman uçuşyň hakykatda däl-de, hyýalydygyny hem aňmaýar).

3-nji kwadrantda anyk maddy objektlere laýyk gelmeýän, aslynda ýok, ýöne düýşler, romanlar, ertekiler, arzuwlar ýaly hyýalda döreýän hyýaly zatlar hökmünde garalýan ýagdaýlar birleşdirilipdir. Oňa «Wirtual wirtuallyk» diýilýär. 2-nji kwadrant «Real wirtuallyga» degişli. Onda ideal formada bolsa-da, psihika tarapyndan daşky

beýlekileriň tabynlyk bilen jebisleşmegi 3. täze rollaryň özleşdirilmegi we bähbidine aň ýetirmek.

Şahsyýetiň sosializasiýalaşmagy 3 döwürden ybaratdyr: adaptasiýa, Indiwiidualizasiýa we integrasiýa.

Adaptasiýa (uýgunlaşma) çagalyk döwrüne degişlidir. Alamatlar ulgamyny, sosial orunlary özleşdirmek. Adam žurnalistikany öwrenmäge girişmek bilen, onuň teoriýalaryna, etikasyna aralaşyp ugraýar we ş.m..

Indiwiidualizasiýa — şahsyýetiň öz-özi bolmak zerurlygy netijesinde özbaşdaklaşmasy. Ýöne bu babatda nädip öz indiwiiduallygyny tapmaly diýen mesele ýüze çykýar. Ol hem, öz gezeginde 3 döwürde amala aşyrylýar — integrasiýa döwri — şahsyýetiň jemgäýet bilen deňagramlylygy gazanan döwri. Passiw döwür — adam jemgyýetiň sosial objektliginde galýar. Aktivlik (işjeň) döwri — adamyň sosial tejribesiniň önümi sosial gatnaşyklaryň subjektine öwrülýär.

Sosial gatnaşyklarynyň objektine we subjektine öwürilmegi başaranlar liderdir. Olar ýerine ýetirmegi we boýun egdirmegi başaryanlardyr. Liderlik alamatlary žurnaliste hiç mahal päsgel bermeýär. Ýöne bu onuň psihologik aýratynlygynda esasy zat däl.

Sosializasiýa institutlary bolup, maşgala, mekdep, harby gulluk (biraz derejede) bolup hyzmat edýär. Sosializasiýanyň her döwründe şahsyýet jemgyýet baradaky informasiýalary,

hakykaty öwrenýär. Şol informasiýalaryň esasy çeşmesi aragatnaşykdyr. Häzirki zaman dünýäsindäki aragatnaşygyň özboluşlylygy her şahsyýetiň durmuşyna sosial kontroly girizýän gymmatlyklaryň arabaglanyşygyndadyr. Şol kontrol: 1. töwerekdäkileriň talaby 2. sosial kadalar, nusgalar — adamlar näme etmeli we ş.m. 3. etiket — özüni alyp barmagyň kabl edilen tertibi. Şahsyýetiň düzgün-kadadan çykan halatynda jemgyýet oňa degişli sanksiýalary, ygtyýarlyklary ulanyp biler.

Biziň günlerimizde köpçülikleýin aragatnaşyk giň gerim aldy. Adamlar köp meseleleriň aragatnaşykda kösençlikler arkaly ýüze çykýandygyna düşüňärler. Şu ýerde tehniki serişdeler (telefon, peýjer, internet) arkaly habarlaşmagyň ýüzbe-ýüz aragatnaşygyň ýerini tutup bilmejekdigini bellemelidiris.

Habar beriş serişdeleriniň birnäçesi aragatnaşygyň boş hyýalyny döredýärler. I.Dzýaloşinskiň maglumatlaryna görä, ortatap şäherli ýaşajy her günün 5(!) sagadyny telewizor görmeklige sarp edýär. Bu möhletiň artmagy — häzirki zaman arabaglanyşygyň aýratynlygy. Arabaglanyşygyň derejesi şu aşakdakylara bölünýär:

1. Ýylmanak (fatiçeskiý) — ýöne bir, etiket boýunça arabaglanyşyk. 2. Informasion dereje. 3. Şahsy dereje — öz-özüňiň, başga bir adamyň ýa-da

emeli intellekt (aň) Assosiasıýasynyň we MDU-nyň psihologiýa fakultetiniň 1997-nji ýylda geçiren «Wirtual reallyk: onuň psihologik, filosofik we tehniki aspektleri» atly ýöriteleşdirilen konferensiýasynda aýdyň görkezildi. Konferensiýa tekliplenen materiallar we pikirler wirtuallygyň tipologiýasynyň wariantlaryny teklipl etmäge mümkinçilik berdi, ol döredijiligiň kommunikasiýa şertlerindäki düýpli problemalara eltýär.

Reallygyň görnüşleri	2	obýektiw	1
Real wirtuallyk teplorod, barabaşka, tebigat kordinatlar		Real hakykat (öý arwahy)	
	sistemasy,	wirtual	
bölejikler			
Hyýaly (ideal) maddy wirtual wirtuallyk		wirtual hakykat	
düşler, romanlar, kompýuter trenažyorlary ertekiler, arzuwlar we dolandyrylýan modeller			
		subýektiw	
Şunda «nätsemkäm» diýen oýlanmanyň dürli aspektlerini		subýektiw görkezýän	

bilime, medeniýete we ilkinji nobatda psihikanyň kämilligine bagly bolýar. Mysal üçin häzirki wagtda adamlar Gadymy Gresiyanyň hyýaly gahrymanlaryny simwol, hyýaly zat, proyeksiýa hökmünde, arwah we suw perisiniň keşplerini bolsa, şahyrana fantaziýa hökmünde kabul edýärler. Ýöne jadylanan düşünje olary hakyky reallyk hökmünde kabul edip bilýärler, adamlar olardan gorkýardylar, olardan towakga edýärdiler, olary hamala öz ýakyn goňşulary ýaly görüp durýan ekenler. Öz şahsy ynamyňy psihikanyň netijesi hökmünde kabul etmek has çylşyrymly bolýar. Syýasy tarapgöýlük, gerbalaýf, şazada aýal Diana, Globanyň täleýnamalary, «Spartak—çempion», «Pugaçýowa we Kirkorow», psihotron ýaraglar, globallaşmak we ş.m. düşüňjeleriň ählisi adamzatdan daşgary reallyk bilen gönüden-göni gatnaşyklardan goraýan, neantropomorf dünýä (şol sanda sosial) dünýä bilen gatnaşygy baglaşdyrýan mifosfera, bufer reallykdyr.

Psihiki modelleriň çylşyrymlyk derejesi we funksional ähmiýeti şeýle güýçli tapawutlanýar weli, wirtuallygyň birnäçe tipini, ýa-da başgaça aýdanynda daşarky, fiziki reallyk bilen birlikde onuň başga-da birnäçe görnüşlerini görkezse bolar. Psihikanyň reallyga uýgunlaşma funksiýasynyň fenomenologiýasy wirtuallygyň netijelerini tip taýdan analiz bermegiň zerurlygyny ýüze çykardy. Şeýle refleksiýalaryň we dürli derejeli faktlaryň integrasiýasynyň operatiw zerurlygy Russiýanyň

töweregiňi gurşap alan dünýäniň düýp esasyny açmak.

Sosiologik gözlegleriň netijesi jübi telefonlary, adamlaryň esasy köpçüligi tarapyndan gep-gybat ýaýratmak üçin ulanylýar. Internet-çatdaky gürrüňler arabaglanyşygyň ýylmanak derejesine deň. Internetiň üsti bilen «adamy açmak» heniz giň gerim alanok. Günbatarda interwýuçy žurnalistlere aýratyn gadyr goýulýar. Şahsyýetler, toparlar arasyndaky arabaglanyşyk we köpçülikleýin kommunikasiýa —arabaglanyşygyň görnüşleridir.

Üçünji görnüş barada aýratyn durup geçeliň. Köpçülikleýin kommunikasiýa jemgyýetiň uly sosial toparlarynyň arabaglanyşygydyr. Kommunikator 2 görnüşli informasiýany ýaýradýar: gyzyklandyryjy (buýruk, maslahat, haýyş) aktiwleşdiriji (tabşyrylan ugur boýunça höwes döretme) interaksiýa (aýry-aýry hereketlere ýol bermezlige ugrukdyryjy) Distribusiýa özüňi alyp barmagyň käbir awtonom kadalarynyň ýaýradylmagy.

Arabaglanyşygyň psihologik ösüşi birnäçe etapda bolup geçýär: 1. önümçilik zähmetiniň ilkibaşky üznüksizligi we aragatnaşyk. 2. aragatnaşygyň netijeli işden üzňeleşmegi. 3. gepleşik aragatnaşykdan aýrylyp, döredijilik maksatlaryna aralaşmaga mümkinçilik alýar.

Leontýew köpçülikleýin kommunikasiýa arabaglanyşygyna mahsuslyklaryň şu

aýratynlyklaryny kesgitledi: 1. Arabaglanyşygyň sosial taýdan kesgitlenen ugry boýunça guralmagy—şahsy zähmetiň oňlanmagynyň ýa-da inkär edilmeginiň hasabyna arkalaşykly işiň üýtgedilmegi. Eger arabaglanyşyk aýry şahsyýetiň özgerdilmegine gönükdirilen bolsa, ol şahsy-gözükdirişi aragatnaşykdyr.

2. Arabaglanyşygyň psihologik dinamikasy — aragatnaşygyň psihologik mazmunydyr. Auditoriýa bilen aragatnaşygy ýola goýan žurnalist ony özgertmäge çalyşýar. Auditoriýa psihologik täsir etmek žurnalistiň bilim derejesiniň, ol ýa beýleki işi bilşiniň we endikleriniň derejesiniň çäginde, şeýle-de öz hakykat ýüzündäki döredijiliginiň çygrynda bolup biler. Ýüze çykýan garşylylaýyn aragatnaşyk iki taraplydyr: 1. Speskanallar — hatlar, redaksiýa, telestudiýa tel. jaňlary. 2. Kommunikatoryň diülejiniň ýa-da tomaşaçynyň mümkin bolan reaksiýasy baradaky çaklamasy.

Aragatnaşyk — žurnalistiň şahsyýetini we psihologik medeniýetini kemala getirýän derwaýys prosessdir. L.Leontýewiň kesgitlemegine görä, wajyp hadysalaryň biri öz-özünü şöhlendirmekdir (samopodaça). Ony şahsyýetleşme meselesi bilenem baglanyşdyryp bolar: 1. aragatnaşygyň giňişlik ýagdaýyndan ugur alyp bilmek. 2. aragatnaşygyň içki ýagdaýlaryndan ugur alyp bilmek. 3. çäkli (gysby) sosial ýagdaýdarda ugur tapmak. Şol bir wagtyň özünde, şahsy distansiýany saklamagyň

irrational ynamyň (edil wirtual bölejikler ýaly ony tassyklaýan ýa-da onuň yzlarynyň tapyp bolmaýan ýagdaý) psihikanyň saklanyp galmagy, adamyň obýektiv problemalara we kynçylyklara uýgunlaşyp bilmegine getirýär diýen netijä geldiler.

Psihikanyň modelirmek ukyby onuň esasy häsiýetidir. Şonuň netijesinde reallyk goşalanýan ýaly bolýar. Bir tarapdan, reallyk asly bolşy ýaly bolsa, beýleki bir tarapdan onuň psihiki modeli döreýär. Psihiki modeli psihika döretse-de ol psihikadan garaşsyz bolýar. Ol daşyna gönükdirilýär we psihika ony özbaşdak obýekt hökmünde kabul edýär. Subýekt hatda öz ukusyna hem «syn edýär», käte haýran galyp, üýtgeşik bir many gözleýär, oňa «aýanlyk» hökmünde baha bermäge çalyşýar.

Dürli derejeli we her hili çylşyrymly reallygyň psihiki modelleriniň bu üýtgeşik sferasy sözün giňişleýin manysynda wirtuallykdyr. Ýagdaýlaryň dürli-dürlidigine we biri-birinden tapawutlanýandygyna garamazdan olary bir zat birleşdirýär — olar psihiki işjeňligiň, ahyrky netijede döredijiligiň netijesi bolup durýar. Psihikanyň döreden psihiki modelleri psihika üçin obýektiv dünýä bolup durýar. Käte psihika obýektiv we wirtual hakykaty, asyl nusga bilen onuň nusgasyny, fakt bilen hyýaly tapawutlandyrsa-da, käte bu oňa başartmaýar. Başartmaýandygynyň sebäbi köp zada: tejribä,

Düşünjelerin dürli-dürlidigine garamazdan olaryň ählisini «nätsemkäm» diýen häsiýetleriň sazlaşygy şu garaýyşlaryň we fenomenleriň ählisini özüne birleşdirýär. Adaty aň şu paradokslary hasaba almazlyga çalşyp, «wirtuallyk» sözüne has düşnükli — aýan bolmadyk, gizlin, ýaşyryn özi bolsa-da resmi taýdan hasaba alynmadyk diýen has düşnükli many berýär. «The president was so much under the influence of his wife that she was virtual ruler of the country» (Prezident aýalynyň güýçli täsirinde bolansoň, aslynda onuň aýaly ýurduň wirtual ýolbaşçysydy). Ýöne ylym üçin «nätsemkäm» diýen sypatyň şöhesi gyzyklanma bildirýän ýagdaýdyr. Onsoňam jemgyýetiň ösmegi bilen durmuşdaky ýagdaýlaryň ählisi diýen ýaly «wirtual» häsiýetde bolup, aslynda adamlaryň real ýagdaý bilen däl-de tejribeden, şeýle hem garşylyklaýyn pikirlerden irrasional ymtylyşlardan, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň maglumatlaryndan we ş.m. emele gelýän reallyk baradaky düşünje bilen gatnaşykda bolýandygy belli bolýar. Diýmek, şeýle bolmasa, adam tbigatyň we jemgyýetiň gazaply reallyklaryna uýgunlaşyp biljek däl eken. Mysal üçin, sosial, tehnogen we tebigy betbagtçylyklar bilen baglanyşykly ýagdaýda adamlaryň bedenine şikes ýetmeginden soňky köp ýagdaýlary we dürli halklaryň kynçylykdan geçip durmuşa bolan ynamynyň döremeginiň däplerini seljerlän tanymal sosioterapewtler R.Lifton we E.Olson bakylyga

düşünjesi-de zerurdyr: söhbetdeşiň bilen aralyk 55-70 sm. bolmagy zerur. sosial aralyk 120-840 sm. Indiwiidiň islegi aragatnaşygyň üsti bilen amala aşyrylýar. Maslou isleg-hyjuwlaryň 5 derejelilik konsepsiýasyny aýdyňlaşdyrды, şolaryň içinde iň naýbaşysy hökmünde özüni görkezmek, döredijilik islegi bellenildi. Žurnalist üçin bu isleg has çuňlaşyp, özişjeňlik, şahsy aktuallyk öň hatara geçýär. Bu gumanitar psihologiýanyň adama berlen bar başarnygyny, mümkinçiligini açyp görkezmegini şöhlelendirýän esasy düşünjesidir.

Franklyn kesgitlemegine görä, adam üçin iň düýpli zat barlygyň özünden başga haýsydyr bir zada ugrukmasydyr. Erih Fromm bolsa, töweregimizi gurşan dünýä bilen arabaglanyşyga bolan zerurlyk ýalňyzlygy ýeňýändigini üçinem wajypdyr diýip belleýär. Ol özüniň «Imet ili byt» diýen kitabynda iki nazaryýeti seljerýär. Birinjisi —dünýäni özüne tabyn etmek. Ikinjisi — özüni dünýä garyp-gatmak, dünýäni indiwiidiň idealyna golaýlaşdyrmak. Eger biz žurnalistiň durmuşyna, onuň özünde bar bolan mümkinçiliklerini amala aşyrmagynyň çygry bolan wagt-giňişlik ýagdaýynda garasak, onda onuň durmuşy ýaşayşyň haýalja ugruny üpjün edip, dürli-dürli çözgütleri aňly-düşünjeli amal etmegiň üznüksiz hereketini görkezer.

Bir ýagdaýda žurnalist ýaşayş maksatlaryny amala aşyrmaga çalyşýar, beýleki bir ýagdaýda ol tutuşlygyna daşky ýagdaýlara garaşly bolýar.

Žurnalistleriň bu iki tipiniň arasynda birnäçe aralyk tipler bar.

Wajyp maksatnamalaryň düzümine şular girýär: öz-özüňi tanamagyň we durmuş ssenarileriniň esasy ugurlaryny kemala getirýän durmuşy ideallar. Wajyp maksatlar tutuş şahsy derejäni we gurşawy jebisleşdirýär. Wajyp maksatnamalar žurnalistiň hereketine jemgyýetçilik jogapkärçiligini duýýan adamyň öz öňünde duýýan borjy kysmynda täsir edýär.

Borç äheňleri borçlulyk energiýasy (Men muny etmäge borçly!) bilen utgaşýar. Içki we daşky gapma-garşylyklary çözmek üçin her kim ýüze çykýan ýitgileri iň pes ýagdaýa getirjek ýollary tapmaga dyrjaşýar. Žurnalist üçin sosial statusyň bolmagy diýseň arzylydyr. Status mynasyp wezipäni, ýokary iş hakyny öz içine alýar, bular durmuşyň uly bölegini tapawutlandyrýar. I.Weronin we T.Altruller wajyp maksatlaryň şu ölçeglerini belleýärler: 1. Mynasyp maksat öz döwründen öňe gidýär we töwerekdäkiler tarapyndan şama-şayyrdy ýaly kabul edilýär. 2. Ol konkurensiýanyň ýok çäginde bolýar. 3. Amala aşan maksady şahsy gönügişiň diňe bir tarapy açyp görkezýär.

Wajyp maksatnama —a) žurnalistiň özi tarapyndan b) daşdan tekrarlanan w) indiwiidiň daş-dünýä bilen özara baglanyşygynyň miwesi — bolup biler

serişdeleriniň real ýagdaýy modelirläp döreden şekilleri» diýlip düşünilýär. (Ser: «Virtual reality — electronically generated images that approximate reality for training, entertainment end system control») Ýöne «wirtual» düşüňjesi kopýuterlerden has öň döredi. Optikada «wirtual (hyýaly) fokus» diýen adalga ulanylýar, ol şöhleleriň birleşýän hyýaly nokadyny aňladýar. Demir ýol ulgamynda hem «wirtual ýol» diýen düşüňje bar: ol hyýaly göni ýola A nokatdan B nokada ähli depeleri, öwürümleri we beýlekileri göz öňünde tutanynda näçe ýangyç harçlanjakdygy hasaplanylýan uzaklygy aňladýar. Şeýle hem fizika ylmynyň häzirki ýagdaýyna takyk jogap berýän irrasional kesgitleme bar: «Wirtuallyk — aslynda bar bolan, ýöne hasaba alyp bolmaýan» ýa-da «özi bolmasa-da, netije berýän» ýagdaýdyr. Mysal üçin, ýadro fizikasynyň wirtual bölejikleri muňa mysal bolup biler. Sözüň doly manysynda «hyýaly, ýöne hakykatda ýok zat», «hasaplamalar üçin oýlanyp tapylan», «ideal model» ýaly düşüňjeler «wirtuallygyň» sinonimleridir. Häzirki zaman kibernetiki giňişlikde bolsa eýýäm wirtuallygy görüp hem, eşidip hem, hatda uçaryň trenažýor kabinasyndaky ýaly elläp hem bolýar, onda uçarmana agram düşmegi, kynçylyklary başdan geçirip we belli karara gelmegi ähli ýagdaýlary başdan geçirmegi, hamala uçuş geçirýän ýaly duýguny başdan geçirýär.

başgaça berlen bolsa onda düýpgöter üýtgeşik virtuallyk döwürdi. Şol üýtgeşik virtuallyk bolsa tipine garamazdan makalalaryň özeni, serişdesi we maksady bolardy. Wajyp reallygyň wirtual keşbi žurnalistiň habarynyň özenidir, onuň kwintessensiýasydyr, onuň köpçüligiň aňyna — gatnaşyklaryna —ahlagyna täsiridir we taryhy goşandydyr. Wirtuallyk «mifema» «ideologema», «konstrukta», «instigata», «transsenzusa», «fraktala» mahsus zatdyr, şunuň netijesinde olar gatnaşygyň integral birliginiň bir ulgamynyň elementi hökmünde sazlaşykly özara herekete ukyply bolup, haýsy paradigmada döredilenine garamazdan žurnalistiň her bir tekstine sistemalaýyn äheň berýär.

Wirtuallyk näme?(aslynda bar bolan,ýöne hasaba alyp bolmaýan,hyýaly) Eger-de psihologlar üçin wirtuallyk düýşler, hyýallar, oýunlar, sungat bolsa, žurnalistler üçin wakany rekonstruktiv beýan etmek, çaklama teswirlemesini ýazmak, öňünden duýmak, ýalan maglumat bermek, «garalaýjy maglumatlary bermek (PR)», fizikler üçin tebigy prosesleriň ideal modeli; fiziologlar üçin apparatlaryň hasaba alyp bilmeýän gipopotetiki mental prosesleri we ş.m. ýagdaýlar bolsa, onda žurnalistik döredijiligiň psihologiýasy babatda fenomenin çäklerini we onuň implisit modelini nähili kesgitlemeli. «Wirtual reallyk» sözüne adatça «sistemany türgenleşdirmek, güýmemek we dolandyrmak maksady bilen elektron

I.Dzýaloşinskiý obraz hökmünde — özüni hil taýdan täze eserleri döreden, adamzada täze, tanyş bolmadyk ýollary açyp görkezen adam hökmünde ykrar etdiren ussadyň keşbini öňe sürýär.

Döredijilik işiniň jemgyýetçilik ähmiýetli ugry adamlaryň ynsan ýaşaýşynda elmydama akyldarlara mahsus hasaplanan häsiýetnamasyna degişlidir. Gözelligi göz önünde tutmagyň agdyklyk etmegi käbir ýagdaýlarda durmuşyň estetiki we etiki taraplarynyň arabaglanyşygyny duýmak başarnygyny ýitirip biläýjek žurnalistiň estetiki ugurdan kämilleşmegine getirýär. Ýagşylyga gönügen wajyp maksatnama manyly dowamaty öň hatarda goýýar. Dünýäni açyp görkezýän her şahsy işiň özboluşlylygy onuň tebigylygynyň, ýeketäkliginiň duýulmagyndalyr.

Dünýä ulgamy — žurnalistiň hakykatyň ähli yüze çykmalary baradaky bar bolan düşüňjeleriniň iň ýokary derejesidir. Dünýäniň görnüşi düşüňjelerden we şekillerden düzülendir. Düşüňjeli we şekilli pikir ýöretme barada agdyklyk edýän elementlere görä gürrüň edýärler.

Žurnalist öz göz önüne getirmelerini birnäçe çeşmelerden susup alýar: esasy bölegi sosial mifologiýa bolan adaty düşüňjeden, elementar ylymdan. Žurnalistiň düşüňjelilik çeşmesini üç tipe bölýärler: sagdyn manyny aňmak düşüňjesi, elementar ylmy bilmek, ösen ylymdan habarly bolmak. Ynsan işjeňliginde özleşdirilen hakykatyň ähli yüze çykmasy özbolşly medeniýetiň

elementidir. Onuň sosial jemagat we aýry-aýry şahsyýet üçin ähmiýeti, manysy bardyr, ýagny gymmatlydyr.

Gymmatlyklary hem üç topara bölýärler: 1. Sosial-medeni mazmunly ýagdaýlar. 2. Belli bir sosial-medeni aň-bili esasyndaky etalonlar. 3. Adamyň düýp esasyňyň şöhlendiriýän ideallar.

Erkinlik, bilim, dynç alyş, medeniýet we beýlekiler gymmatlyk hasaplanýar. Ilkibaşky ýagdaýynda üstünlik hökmünde kabul edilip, birnäçe wagtdan soň adaty görüýän sepgitler tolgunma ýa-da şatlyk bermeyär. Indiwid hünäri ele alandan we özüni onuň eýesi hasaplandan soňra ol önünden niýet eden çylşyrymly ýoluna düşýär. Ony has duýguly, täsirli etmekde professional gurşawyň aýratyn orny bardyr.

Döredijilik we aragatnaşyk — şahsyýetiň içine jemgyýetçilik gatnaşyklaryny aralaşdyrýan «derwezedir». Hut aragatnaşyk arkaly žurnalistiň ol ýa-da beýleki adamlar bilen özara gatnaşygy ylalaşylýar. Dzýaloşinskiý žurnalistiň içki dünýäsiniň kemala gelmeginiň aşakdaky prinsiplerini hödürledi: 1. Içki dünýäniň dürli komponentleriniň bitewilik we gapma-garşylyk prinsipi. 2. Žurnalistiň döredijiliginiň obýektiv taraplarynyň bitewilik we gapma-garşylyk prinsipi. 3. Žurnalistiň içki dünýäsiniň kemala gelmeginiň obýektiv we möhüm faktorlarynyň bitewilik we gapma-garşylyk prinsipi. A.G.Zdrawomyslowyň pikirine görä, adamyň

isleyär... Olaryň ejesi şol gurjaga meňzeýärmidiýen sowala utanyp, «Ýok» diýip jogap berýärler»), şeýle hem ideallaşdyrmagyň çäginde aýa geçýän («Sindi Jekson Barbi gurjaga meňzemek üçin plastik operasiýalaryň 18-sine 25 müň dollar harçlady») we çaga oýunjagyny gorkunçly etmäge çenli («Kuweýtiň din ulamalarynyň biri Barbi gurjagyny gadagan etmäge çagyrdy») diýen ýaly pikirler bilen deňşdirmeli boldy. Bularyň ählisi ynandyryjy tekstiň tipologik guruluşyna berk laýyklykda guruldy. Ideologema «Barbizm we ýagizm biziň günlerimizde» diýlip makalanyň sözbaşysyna girizildi.

Dürli üç neşirde şol bir temadan, şol bir materialda tip taýdan tapawutlanýan makalalaryň çap edilmegi adaty ýagdaý. Islendik pursatda islendik žurnalistiň islendik materiala islendik paradigmadan garamagy we islendik tekstde çap edilmegi hem bolup biläýjek ýagdaý. Ýöne bir zada üns bermeli. Makalalaryň

üçüsinde-de şol bir zada: «Barbizm-ýagizm» wirtual keşbine üns berilmegi makalalaryň üçüsiniňem özenini kesgitleýär, real faktlara baha bermegiň we sosial artefaktlara baha bermegiň serişdesi bolup durýar. Şeýle hem ol tekstiň tipine görä, jar etmegiň, ýaýbaňlandyrmagyň ýa-da täzeçe many açmagyň baş maksady bolup durýar. Gysgaça aýdanyňda, görkezilen üç tekstde şol wirtual keşp(hyýaly) bolmadyk bolsa ýa-da olar

goly bilen her dürli žanrlarda ýazylyan özbaşdak makalalaryň ençemesi bir ýere jemlenipdir. Ýöne olaryň hersinde Barbiniň ynjk milliligi progressiw äheňe öwürmäge kömek edýändigini üçin möhümdigi we gymmatlydygy baradaky pikir öňe sürülýär. Munuň özi olary onuň tötänden, öz-özünden dörän fraktal ýagdaý däl-de, propagandistik imitasiýadygy çeperçiligiň güýçli usullarynyň bihaýalygyny we gedonistik ejir bermäniň çäkten geçýänliginde hem görünüär. Şonuň üçinem, faktlaryň ýeri (aslynda maýyplar tigiçegindäki Barbi däl, Günbatarda onuň başgaça ady we üýtgeşik «rowaýaty» bar) we ekspertleriň pikirleri çalşyrylýar («Tanyml gurjagyň Barbizm-ýagizmi» diýen makaladan alnan bölekler awtoryň pikirini üýtgedýän derejede täzeden toplanypdyr).

Soňundan «Prikladnaýa psihologiýa» ylmy žurnalynda gerekli takykklamalar bermeli boldy. Meseläni gutarnykly çözmek üçin çagalary, at-eneleri, mugallymlary, filosoflary, žurnalistleri rasionalistik paradigmasy gurşap alan «gurjak oýnunyň» galmagal döreden fenomenine we artefaktyna garamak üçin onuň näme üçin şeýle bolýandygyny hem-de onuň näme aňladýandygyny düşündürmek gerek boldy. Munuň üçin şahsyýetiň kemala gelmeginde psihoseksual ösüşiň tapgyrlaryny düşündirýän psihologik taglymatlaryň esasy konsepsiýasyny düzmek we ony köpçülikleýin seslenmeler («pikiri soralan gyzjagazlaryň 58 göterimi Barbä meňzemek

döredijiliginiň wajyp çeşmesi zerurlyk, gyzyklanma we gymmatlyklardyr. Žurnalistiň psihologik medeniýetiniň in degerli elementleriniň biri «ustanowkaly bolmak», ýagny aýdyň maksatly bolmakdyr. Ol adamyň endiklerini, öňde goýan maksadyna ýetmek ugrunda erkiniň berkligini aňladýar. D.I.Uznadzäniň pikirine görä, ustanowka zerurlygynyň, obýektiw ýagdaýlaryň netijesinde döreyär we diňe bir energiýa berýän çeşme bolmak bilen çäklenmän, eýsem informasiýa toplamagyň zerurlygyny hem özünde jemleýär. R.G.Katadze utanowkanyň indiwidiň belli bir işjeňlikdäki ykjamlygynyň şertli ýagdaýydygyny aýdýar. Ustanowka bermek prosesine kommunikasiýalaryň täsiri uludyr. Ustanowkalar şu aşakdakylara bölünýär:

1. Ýazyp bellenenler (anyk usul bilen hereket etmek endigi)
2. Sosial babatdaky — dürli ýagdaýlarda nähili hereket etmelidigini kesgitleýär.
3. Şahsyýetiň gurluş gymmatlygy babatdaky - «Etmeli», «Wajyp» we ş.m.
4. Adamyň žurnalistik başaraňlygynyň ol ýa beýleki sferasyna umumy gönükdirilenligi professionallyk diýlip atlandyrylýar.

Öz-özünü professional hökmünde kabul etmek diňe bir özüni tanamagyň däl-de, eýsem öz-özünü dolandyrmagyň hem serişdesidir.

Refleksiýa — žurnalistiň öz işiniň kanunalaýyklyklaryna düşünmegidir. Žurnalist öz işine jogapkärçilikli çemeleşýärin diýip pikir

edýär. Öz-özünü ykrar etme hiç wagt özüne bolan ylmy-emosional garaýyşdan üzne dälidir. Düýpli düzümler bölegi — öz-özüne baha berme. Onuň mazmuny şol žurnalistiň referent topardaky — döredijilik adamlarynyň arasyndaky bahasyna we žurnalistiň öz özboluşlylygyna baglydyr. Bahanyň emosional tarapy «professional hormat» düşüňjesi bilen kesgitlenýär. Professional hereketlere düşünmek, esasy refleksiýa daýanýan aňly-başly bahalandyrmak kompleksi bar bolan ýagdaýynda mümkindir.

Professional ideologiýa professional medeniýet diýlip atlandyrylan ulgama girýär. Žurnalistiň psihologik medeniýeti professional medeniýetiň ruhy tarapy kemala getirýär. Adam ruhy taýdan näçe baý boldugyça, özüniň içki mümkinçilikleri barada şonça-da köp bilýär, öz intellektini ösdürmek mümkinçilikleri-de köp bolýar. Aňsynaslar intellektiň 7 görnüşini tapawutlandyrýarlar: 1. werbal (söz bilen aýdylan) — meseleleri sözleýiş serişdeleriniň üsti bilen çözmäge ukyply — bu şahyrlara, ýazyjylara we žurnalistlere mahsus. 2. şahsyýet içindäki intellekt — öz gam-gussaňa düşünmek ukyby. bu psihologlara, ýazyjylara we žurnalistlere mahsus. 3. motornyý intellekt — bedene erk etmek ukyby — türgenlere mahsus. 4. Şahsyýetlerara intellekt — adamlara (köpçülige) düşünmek ukyby — syýasatçylara, mugallymlara we žurnalistlere

aýdylýar. Moskwanyň mekdepleriniň birinde 2-nji we 3-nji synp okuwçy gyzlarynyň 50-siniň halaýan oýunjaklary barada pikir soralyşmasynyň netijeleri hem teswirlenipdir. Makalanyň filosofik binýady hem neşire mahsus usulda berlipdir — «Tanymal gurjagyň Barizm-ýagizmi» makalasyndan bölekler manipulýatiw (latynça el bilen edilüň usul, hereket) äheňde özgerdipdir, mundan başga-da Barbini romanlarynyň biriniň gahrymany eden ýazyjy zenanyň we gurjaklary toplaýan tanymal adamyň pikiri berlipdir. Bularyň ählisi aýry-aýry, özbaşdak makala hökmünde, ýöne topbaklanyp, biri-biriniň üstünden berlipdir, onda Golliwudyň kino ýyldyzlarynyň dabara geýimlerini geýnen Barbileriniň altyşynyň we dürli ýurtlaryň milli egin-eşiklerinde rus zenanyň sarafany we kokoşnigi geýdirilen Barbileriň altyşynyň suraty berlipdir. Publikasiýa materialyň başynda ýumşak oýunjaklaryň arasynda hamala deňiz köpürjiginden dörän Afrodita kysmy Barbi ýerleşdiripdir, makala «Barbi-Ýaga duşman tylynda» diýlen şapka berlipdir. Onuň ahyrynda — maýyp gurjagyň suraty we şeýle jemleme bar: «Gurjagy öndürijileriň logikasyna görä dünýäde beden taýdan kemisli çagalar köpeliýär... Olar özüni kemisli duýmaly dälidir. Tutuş dünýäde alyjylar şu pikire dogry düşündiler. Ýöne Orsýetde bir gurjagam satylmandyr».

Gurluş babatda munuň özi köplüge niýetlenen tekstiň kondision imitasiýasydyr. Dürli awtorlaryň

bäri ony gorkunç Baba-ýaganyň (eýmenç mamanyň) gorkunç keşbinde berlipdir. Transsenzusyň many berýän tekst üçin esasy pursaty bu arhitipi okyjynyň şahsy aladasyňa öwürdi: «Eýmenç mamanyň öz gorkunç keşbini taşlap, aýal hudaý kysmy ajaýyp gyz görnüşe öwürülen wagty geldi. Ýöne heniz begenerden ir. Onuň gaýduwsyzlygy we gujurlylygy öňkiligine galdy. Biz öz gyzlarymyzda bu ýagdaýa has köp duş geleris».

1999-njy ýylda «MK-Bulwar» žurnaly 43-nji sanynyň baş sahypasynda anonsly dört surat çap etdi. Olar:

Boks boýunça dünýä çempiony. Anons: Kostýa Szýu. Çaganyňka meňzeş ýüzli ganhor. Amerikany eýelän ýeke-täk rus boksýory.

Kino ýyldyzy. Anons: Antonio Banderas sekretar gyzlara 6 müň dollar töleýär.

Pop-toparyň aýdymçysy. Anons: Delfiniň aýdym aýdasy gelýär, ýöne başaranok.

Ýüzi tanalmaýan derejede özgeren gurjagyň kellejigi. Anons: Barbi gurjagy maýyplar tigrçegine münýär

Gurjagyň suraty olaryň arasyndan ulusy дәl. Ýöne ol sahypanyň başynda çap edilipdir we oňa iň uly makala takmynan 20 müň neşir belgisi we 16 suratlyk berlipdir. Barbiniň haçan, nirede, kim tarapyndan döredilendigi barada taryhy maglumat berlipdir. Näçe gurjak we olaryň nähili görnüşleriniň ýasalandygy we satylandygy barada

mahsus. 5. Logiko-matematiki intellekt. 6. Saza üşüklilik intellekti. 7. Giňişlik intellekti.

Intellekt diňe bir žemgyýetçilik ösüşiniň önümi bolman, ol jemgaýetçilik gatnaşyklary bilen indiwdiň sazlaşygyny hem özgerdýär. Intellectiň gurluşy (şahsyýetiň intellektual gory) we göz öňüne getirmeler öň nazara alynmadyk zatlary döretmäge ukyplydyr. Intellect — žurnalistiň şahsyýetiniň özenidir! I.Džýaloşinskiý: «Eger jemgyýet zehinliligiň umumy normadan ýokarlanmagyna gyzyklanar derejesinde üýtgedilip gurulsady, onda akyldarlar (geniler) ummasyz sanda köpelip başlardylar» diýip belleýär.

Žurnalistiň uýýan normalary we gymmatlyklary onuň professional döredijiligine täsir edýär. Bu barada Donald Makdonald: « Žurnalistden gözlegleriniň ýa-da maglumatlary düşündirişiniň barşynda talap edilýän gymmatlyklaryň bahasy onň öz ynanýan gymmatlyklaryny şöhlendirmelidir. Ol gymmatlyklar onuň durmuşynyň бүтін dowamynda gazanyldy, ol şolary okan döwründe gazandy, oňa öz uýýan zatlary, çagalygy, maşgala durmuşy, gelip çykyşy, dostlary, gatnaşýanlary, milleti we milli medeniýeti, öwrenilen tejribe we sagdyn pikirler täsir etdi» diýipdi.

(E.Džons,D.Merill «Besedy o Mass-media» - M.1997.str.183)

Žurnalistiň psihologik medeniýetinde erke uly orun degişlidir. Erk maksadaokgunly hereketleriň

durmuşa geçirilýän döwründe, adamyň haýsydyr bir gatnaşygynda erkinligini çäklendirýän päsgelçilikleri ýeňip geçmegiň hatyrasyna kemala gelýär. Adamlary erklilik alamatlary boýunça 3 topara bölýärler: 1. Işjeňligini çäklendirýän, guramaçylygyny kesgitleýän —öz-özüne gözegçilik etmek, tertip-düzgünlilik etdikli. 2. berdaşlylygyny kesgitleýän (sabyrlylyk, çydamlylyk) 3. ýaşayşa ukyplylygy kesgitleýän - özbaşdaklyk, işe gaýymlyk.

Sosiologlaryň geçiren barlaglary žurnalistleriň 22 prosentiniň ösen, ýokary erklidigini, 28 prosentiniň ortatap erklidigini, 50 prosentiniň bolsa, pes erklidigini görkezdi.

I.Dzýaloşinskiý žurnalistleri emosional grşaw häsiýetine görä, birnäçe toparlara bölýär: Parahat, şadyýan, gaharly, şadyýan-gaharly, şadyýan-birahat, howsalaly-birahat, gyzma. Žurnalistler köplenç parahat we gaharjaň-birahat tipde bolýarlar (soralanlaryň 20-22 prosenti).

Temanyň nazaryýet bölümüni jemlemek bilen, döredijilik başlangyjynyň şahsyýet kanunlaryndan, daşky gurşawdan, we saýlanyp alnan işiň görnüşinden gözbaş alýandygyny nygtamazlyk mümkin däldir.

Žurnalistika örän gyzykly kârdir. Ony saýlap alan her bir adam öz şahsyýetini psihologik taýdan öwrenmäge taýýar bolmalydyr.

ýokary bilimlileriň arasynda aýallaryň köplüğine garamazdan ýolbaşçy, düşewüntli we abraýly wezipeleri erkekleriň eýeleýändigini, diýmek Barbiniň hut öz döwrüne mahsus wagtda dörändigini, çünki gyzjagazyň Barbini saýlap alyp özüniň işjeňlige, üstünlige, öz önünde uly maksat goýýan we telekeçilige höwese ugrukdyrýandygy baradaky paradoksal (geň galnan hadysa, pikir) ýagdaý barada hem gürrüň edilýärdi. Makalada Barbiniň aýallara mahsus näzikliginiň meselesiniň psihoseksual tarapy onuň gyzjagazyň jynsy identifikasiýasyna kömek edip, özüne ynamly bolmagy, söýmäge ukyby, maşgala bolmagyna we diňe bir daşky gelşiklige (seksapilligi) üns bermeli däldigi seljerilýärdi, ýardam edýändigine, şundan: «Hawa, Barbi öz wagtynda geldi, ýöne onuň öz wezipesini ýerine ýetirip, beýleki wezipelere we sapaklara orun berip, öz wagtynda gitmegi hem çaga üçin möhümdir» diýen netijä gelinýärdi.

Sosial medeni babatda-da «Barbi fenomeni» (gurjak edil okadyjy kompýuter ýaly aýallaryň geljekki nesliniň pikir we duýgy akymyny kesgitleýär; bu gurjak barada ertekiler ýazylýar, komiksler çap edilýär, oňa bagyşlap aýdymlar düzülýär; bu gurjak jemgyýetiň ruhy durmuşynyň we häzirki zaman folklorynyň elementine öwrüldi) aýallaryň arhetipiniň, eneler tohumynyň baştutanynyň, hökümdar zenany we jadygöý aýal tipini täzeden döretmegiň aktual meselesine öwrüldi, erteki düzýänler patriarhal döwürlerden

Ýöne olary bir ýere jemleýän zat näme?. Näme sebäpli olar bir sistema birleşýär?

1998-nji ýylda tekstleriň many beriş äheňiniň ýitip gitmegi şol döwrüň propagandasynyň umumy ugry bolupdy. Talyp žurnalistler bilen sapaklarda öwrenmek üçin mysallary ýygnamak kyn boldy. Many berýän tekstleriň redaksiýalaryň korporatiw (hususy bähbitler esasynda birleşmek) senzurasyndan geçip bilmek mümkinçiligini barlamak, iş şowlanda gyt didaktiki material almak üçin eksperiment hökmünde «Tanyml gurjagyň Barbizm-ýagizmi» diýen makala taýýarlanylýp, dürli neşirlere teklipe edildi. Şol döwürde gazetleriň we žurnallaryň ählisiniň «Barbiniň fenomeni» barada draýw-pikiriň paradigimesine eýerip, ýazylandygyna garamazdan ony diňe «Zdorowy» žurnalynda çap etmek başardy. Ähli zat (teoriýa) taglymata laýyklykda taýýarlanylýdy: çeper faktler (şol sanda haýran galdyryjy faktlar) saýlanyp alyndy; dürli pikirler deňeşdirildi; goşmaça ýörite pikir sorasmlar we barlaglar geçirildi; makalanyň kompozisiýasy ähli ýagdaýlary, ýagny «okyjynyň gözüniň alnynda hakykaty gözlemek» usulyňy köpçülikleýin işläp çykmak usulynda guraldy.

Makalada «ýetişen», daşky görnüşi we egin-eşigi, pikirlenişi boýunça aýallara meňzeş, näzik Barbiniň däbe öwrülen maşgala ýörelgeleri ýola goýlan «eneli-gyz» ýaly gurjak oýnunyň ähmiýetini ýok edýänligi barada aýdylýardy. Şeýle hem,

Biz žurnalistikanyň psihologiýasyna umumypsihologik häsiýetleri öwrenmek arkaly göz ýetirýäris. Umumypsihologiýa düşüňjeleri bolan psihika hakynda umumy düşüňjeler, psihologiýanyň wezipeleri we metodlary, şahsyýetiň psihologiýasy, emosiýalar we duýgular, temperament, sözleýiş, şahsyýetiň erki, pikirlenişi ýaly düşüňjeler esasynda öwrenýäris we akyl ýetirýäris.

ŽURNALISTIK USSATLYGYŇ UGRUNDA

Ýurdumyzyň ýokary okuw jaýlarynda hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen açylan žurnalistika hünäri boýunça ylym-bilim alýan

talyp ýaşlarymyzy hünäre ugrukdyrmak, žurnalistika hünäriniň özboluşlylygy we aýratynlyklary şeýle hem beýleki hünärler bilen baglanyşygy barada gürrüň etmegi göz önünde tutýarys. Žurnalistika hünärine baş goşýan adamlaryň ählisi diýen ýaly ,adatça, edebi döredijilige duýgusy güýçli, romantik we şadyýan bolýarlar. Olar wakalaryň jümmüşinde bolmaga , iň täze habarlary, wakalary ilki bilen bilmäge höwesli bolýarlar. Olar meşhur adamlar bilen tanyş bolmagy, söýgüli aktýorlary, aýdymçylary bilen duşuşmagy arzuw edýärler.

Žurnalistiň hünäri iň bir hereketli, gyzykly we döredijilikli hünärleriň biri bolup durýar. Ýöne žurnalistika hünärine okuwa gelen ýaşlarymyz belki geljekki hünäriň öz önlerinde duran wezipäni ýerine ýetirmek üçin gaýduwsyzlygy, çydamlylygy, tutanýerliligi, fiziki we moral energiýany talap edýändigini hakynda pikir etmeýän bolmaklaram mümkin. Belli syýasy synçy, žurnalist Ý.Golowanyň aýtmagyna görä, žurnalistleriň ýalňyşlyga hukugy ýokdur, olar ýazan her harpy üçin okyjylaryň önünde uly jogapkärçilik çekýärler. Žurnalist nähili kyn hem-de, mümkin bolmasa-da, materialy öz möhletinde tabşyrmalydyr. Olar, köplenç ýagdaýda, ýolsuz ýerleri, dag-dereleri, adamsyz künjekleri, myhmanhananyň, naharhananyň ýok ýerlerini söküp, döredijilik saparlaryna gitmeli bolýarlar. Žurnalistik wezipe diňe öz işine berlen, teklipeçil,

özbaşdaklykdyr. Ol özi kämil şahsyýetiň ymtylýan optimal psihiki derejesidir.

Psihikanyň lokalsyzlygy we žurnalistik tekstiň sistemalaýynlygy

«Erkin maglumatlar akymy» diýilýäni aslynda o diýen erkinem dälidir.

Köpçülikleýin habarlar (mass-media) tabşyryk esasynda taýýarlanylýar, meýilleşdirilýär, redaktirlenilýär we «köpçülige çykarylýar». Redaksiýanyň içerki kadalaryna gabat gelmeýän materiallar köpçülige goýberilmeýär.

Habarlar edebi — çeper däpler babatda žurnalistika žanrlarynyň ýörelgelerine we kabul edilen bezegçilik kadalaryna görä düzülýär. Şu kanunlary we düzgünleri bozmak ýa-da asla ret etmek gowulyk hasaplanylýar. Ýöne şonda-da her bir gazet ýa-da telegepleşik özüne mahsus ugra we tekste guwanýar, olara eýermezlige kärini başarmaýan hökmünde garalýar.

Her bir habara özbaşdak many taýdan kesgitlilik we formal taýdan gazaplylyk berilýär. Ýöne köpçülikleýin kommunikasiýa munuň özi biri-biri bilen çaknyşýan ýa-da goşulyşýan, energiýasyny ýitirýän ýa-da çalt bat alýan, bölünýän ýa-da biri-birine öwrülýän, annigilirlenýän ýa-da kumulýatiw täsir döredýän, şonda-da ýitip gitmän, sistema birleşýän juda köp sanly tekstleriň başly-barat hereketidir... Maglumatlaryň başly-baratlygyndan dünýäniň maglumat keşbi ýüze çykýar.

diňe bir erkinligi hem-de işjeňligine däl-de, onuň goragsyzlygyna hem bagly bolýar. Beýik psihiatr indiividualizmiň özüne çekijiliginden duýdursa-da, köpçülik kysmy adam diňe öz içki şahsyýetine daýanyp bolýandygyna gowy düşüňär. F.Perlz «irrational psihiki güýçlere» garşy durup bilýän immunitet döreden kämil, özbaşdak, şahsyýeti özüniň geştalt-terapiýasynyň özeni hasaplaýar.

Perlziň pikirine görä, kämillik — munuň özi ykbalyň sowgady däl-de, öz içki gapma-garşylygyndan rüstem gelen we ekzistensializm babatda katarsisden (grekçe,saplanmak.Gadymy grek teatrynda ykbaly ölüm bilen gutarýan gahrymanyň halyna gynanmak)geçen adamyň şahsy üstünligidir. Kämil adam kämillage, özbaşdaklyga we psihologik durnuklylyga ýetmek üçin edil sogan gabygynyň gatlaklaýyn aýrylyşy ýaly özüni ähli newrotik gorag mehanizmlerini işläp taýýarlamalydyr. Lenç edilen zatlardan ýüz öwrüp, kabul edilen ýörelgelerden we daş-töwerekden kömek gözlemäge mejbur edýän adaty usullary ret edip, adam hiç kimden goldaw ýoklugyny we sosial goraglylygyň çäklidigini ýiti duýýar. Şol pursatda ol öz garaşsyzlygyny ýitirip ýa yzyna dolanýar, ýa-da öz «içki ýarylmasyna» (ejir, jebir çekýär, garşylyk görkezýär) ýaly ýagdaýlara ýetýär, şolaryň netijesinde adamyň hakyky içki şahsyýeti döreyär.

Hakyky şahsyýet — munuň özi özüniň bütewiligine düşüňän we goraýan autentik

hyjuwly, çydamly, zähmetsöýer we jogapkärçiligi duýýan döredijilik adamlaryny kabul edýär. Eger-de, şeýle kynçylyklaryň, hysyrdylaryň bardygyna garamazdan, öz ykbalyňyzy bu hünäre bagyşlamagy karar eden bolsaňyz, onda sizi gutlaýmak galýar. Çünki, bu hünär ýaly gyzykly, özüne çekiji, has köp görnüşli we gaýtalanmajak hünär başga ýokdur. Žurnalistika, munuň özi, döwür bilen deň gadam urýan gyssagly maglumatlaryň eýýamydyr. Ol bir günlük, bir pursatlyk ýaşaýar (düýnki gazetiniň ýa-da düýnki gepleşiginiň şu gün üçin gyzygy ýok diýen ýalydyr) , ýöne şol pursatyň bakylyga öwrülýän wagty hem az bolmaýar. Bu babatda K.Paustowskiý şeýle diýýär: „Doly derejedäki žurnalist bolmak, döwrüň bir sekundynda million aýlaw edýän maşynyň maşinisti bolmak diýmekdir“.

Žurnalistika –bu özüne çekiji gyzyklanmadyr. Žurnalist hemişe wakalaryň jümmüşinde, iň täze maglumatlaryň merkezinde bolýar. Žurnalistiň hünäri şeýle bir köp görnüşli, köp öwüşginli welin, kä halatlarda bu hünäriň spesifikasyny kesgitlemek hem çylşyrymlaşýar. Geliň, bu hünär barada çuňňur pikir ýöredeliň. Eger-de, sizden „žurnalistiň hünäri näme üçin gerek?“ diýip sorasak, onda siz „okyjylara, tomaşaçylara, diňleýjilere gyssagly maglumatlary ýetirmek üçin“ diýip jogap berersiňiz. Bu babatda siz mamla. Size ýene bir sowal berýäris: şol maglumatlary näme üçin ýetirmeli? „Wakalar hakynda habar bermek,

dünýägaraýşy giňeltmek, belli bir pikiri emele getirmek, terbiýelemek, adamlary bitewileşdirmek, tiz üýtgäp durýan dünýäde olary belli bir ugra gönükdirmäge kömek etmek üçin“ diýip jogap berersiňiz, ýöne ýene bir sowal ýüze çykýar: haýsy nukdaýnazardan? Jemgyýetçilik idealy nämeden ybarat? Gowulyk we erbetlik näme? Gapma-garşylykly, çylşyrymly meselelerde kimiňki dogry? Şunuň ýaly ýagdaýlary žurnalist nähili beýan etmeli? Aslynda meseleleriň haýsydyr bir hakyky tarapy barmy? Munuň jogaby durmuşyň özünde. Islendik ugurda parahatçylyga, hoşniýetlilige, adalata ýykgyň etmeli. Adamda adamçylygy, onuň kalbynyň ýagty öwüşginlerini ösdürmek, hoşniýetliligi, adalatlylygy wagyz etmek, diňe bir almak däl, eýsem bermäge-de çemeleşmek –ine, žurnalist näme hakynda ýazsa-da şu ýörelgeleri özüne baş maksat edinmeli. Eger-de kalplarda hoşniýetlilik näçe köp bolsa, şonça-da jemgyýetde ýamanlyk azalyp, durmuş şöhlelenir. Eger-de, žurnalistler turuwbaşdan özüleriniň ykbalyny baglan hünärlerinde şu ýörelgelere eýerseler, ýokary adamçylyk gymmatlyklary we peýdaly sosial äheňler siziň kalbyňyzy eýelär. Siz şu nukdaýnazardan hereket etseňiz, onda hakyky žurnalist bolarsyňyz. Žurnalistika –munuň özi, gyzykly we halal ýaşamagyň usullarynyň biridir. Bu hünäre täze başlan žurnalistlere meşhur publisist T.Tess örän paýhasly maslahat berýär: „Özüňe hünär hökmünde žurnalistikany saýlap al,

Beýik alym Ýung hemişe: «Adamyň in ýaramaz günäsi — onuň aňsyzlygydyr», «Aňyň düşünmezlikden rüstem gelmegi —siwilizasiýanyň baş maksadydyr» diýip nygtapdyr. XX asyryň şeýle gandöküşikli bolmagy hem adamyň psihiki ewolýusiýasynyň düýpgöter täze derejä çykmagy bilen bagly bolsa gerek. Ýungyň özi baryp geçen asyryň 20-nji ýyllarynda «häzirki zaman adamsynyň» täze psihologik tipiniň emele gelendigini belläpdir. Şeýle tipdäki adam ozaly bilen köpasyrlyk döp-dessurlardan daşlaşýar we diňe şu günü bilen ýaşaýar. Ol sözüň doly manysynda taryhy pursatdan daşda galýar we döp-dessurlaryň çäklerinde ýaşaýan adamlardan daşlaşýar. Ýungyň pikirine görä, geçmişden daşlaşmak çuňur ynamsyzlyga we aladalara getirýär. Şunda «döwürdeş adam» halklaryň durmuşyny göz önüne getirip bolmajak derejede özgerdýän irrasional we köp sanly psihiki güýçleriň täsiri üçin açylýar.

Dogrusy, şeýle «döwürdeş adam» özüne başgaça baha berýär. Geçen asyryň 20-nji ýyllarynda amerikan ýazyjysy Genri Miller «Leňneç tropigi» romanyny ýazýar. Onuň baş gahrymany: «Geçmişin önünde baş egmek ýaramaz endik, ol adatça ýatakanalara ýa-da garymlarda getirýär» diýýär we «men şu gün adamzatdan özgedigime buýsanýaryn» diýýär. «Ýitirilen nesliň» apolegeti näçe çişse-de, onuň durmuşdaky öz-özüne ýeterlikliligi we psihiki özygtyýarlylygy taýdan

taraplaryny gözläp, özüni her bir garşylykly taraplara laýyk ýagdaýda goýmaly bolýar. Ol psihologyň kömegi bilen garşylyklaýyn ugurlary integrirlemek we özüniň bütewiligini, özüne muwapykdygyny we içki şahsyýetini duýmak üçin öz şahsyýetiniň ozal differsirlenmedik aspektlerine düşünmelidir, bu bolsa şahsyýetiň psihiki taýdan sagdynlygyny aňladýar.

Perlz öz pikirini jemläp: «Introýekt adam beýlekileriň özünden isleýän zatlaryny edip, proýesirleýji bolsa beýlekilere olary aýyplaýan zadyny edýär, daş-töwerek bilen patologik taýdan garyşýan adam kime näme edýändigini bilmeýär. retroflekt bolsa beýlekilere edäýjek zadyny özüne edýär» diýip belleýär. Içki antinomiýalara düşünmek, şeýlelikde garyşmalary böleklemek, introýektleriň gaýtadan işlenilmegi we assimirlenmegi, proýeksiýalaryň ýüze çykarylmagy, retrofleksiw potensiyanyň daşa çykarylmagy we onuň real herekete gönükdirilmegi bilen şahsyýetiň ähli böleklerini integrasiýa etmek geştalt-terapiýanyň esasy maksadydyr. Başgaça aýdanyňda, adamyň dünýä bilen döredijilikli özara gatnaşygynda öz garaşsyzlygyny saklap, özygtyýarly we bütewi şahsyýet hökmünde ýaşamagy, esasy meseledir. Bu bolsa adamyň ewolýusiýasy hakyndaky pikirleri ösdürmekde ägirt uly ädimdir, her bir adam üçin gönüden-göni ähmiýeti bolan filosofik öňegidişlikdir. Esasan şuna üns berilmelidir.

öňi bilen sen bu hünäre näme berip biljekdigiň barada oýlan, emma onuň saňa näme berjekdigi hakda pikir etme, ýöne bir zady ýatda saklaň, seniň eliňe örän güýçli ýarag berlendir. Seniň ony çäksiz halallykda saklamagyň gerekdir“. Häzirki döwürde T.Tessiň bu çagyryşy ýokary derejede derwaýys, sebäbi halal we jogapkärçiligi ýokary bolan žurnalistika biziň jemgyýetimiziň kadaly ösüşini üpjün edip bilýär.

Žurnalizm dünýä hünärleriniň arasynda

Žurnalistiň hünäri näme? Muny hemmeler bilýän ýaly. Bu köpçülikleýin, jemgyýetçilik hünäri; geldi, gördi, ýazdy, kasseta ýazgy etdi, wideo ýa-da telekamera bilen surata düşürdi we ýaýlymlara, gazete berdi. Žurnalist hemişe göreniň gözünde, hemişe wakalaryň jümmüşinde. Ýöne „bu hünäriň aýratynlygy nämeden ybarat, ol beýleki hünärlerden näme bilen tapawutlanýar?“ diýen soraga birden jogap beräýmek ýaýdandyrýar.

„Hünär“ diýen söz latyn dilindäki „professio“ diýen sözden gelip çykyp, adamlaryň nazary bilimleriň toplumynyň we ýörite taýýarlygynyň, iş tejribesiniň netijesinde eýe bolan işiniň, zähmetiniň görnüşini aňladýar. Hünär kada boýunça hereket etmegiň çeşmesi bolup durýar. Hünär, adatça, kärlere bölünip, hünäriň çäklerinde işiň kesgitli görnüşlerini aňladýar. Bu hakynda gürrüň edenimizde žurnalizmi göz önünde tutýarys. Kär

hakynda gürrüň edenimizde, meselem, gazetçiler, teležurnalistler, radiožurnalistler, habarlar agentliginiň işgärleri, internet-metbugatynyň žurnalistlerini göz önünde tutýarys. Meşhur professiolog A.Klimow hünäri baş tipe bölýär. Sosionomik (latyn dilindäki „soçiýetes“ -jemgyýet) iş ýüzünde „adam-adam“ tipdäki gatnaşygy aňladýar.(satyjy, mugallym). Signonomik (latyn dilindäki „signum“ –belgi) hünäriň belgili ulgamlardaky özara gatnaşygyny „adam-belgi“ tipdäki gatnaşygy aňladýar. (programmaçy, hasapçy). Artonomik (latyn dilindäki „ars, artis“ – keşp, sungat) döredijilik tipdäki hünär, „adam-çeper keşp“ çeperçilik keşpler ulgamyndaky özara gatnaşyklar.(ýazyjy, suratkeş). Oba hojalyk boýunça „adam –tebigat“ tipindäki tebigy ulgamlar bilen özara gatnaşyklar (bagban, daýhan, mülkdar). Tehniki tipdäki „adam –maşyn“, tehniki ulgam bilen özara gatnaşyk(sürüji, tokar).

Hünär dünýäsi örän giňdir, žurnalistiň hünärini ugurdaş hünärler bilen, ýagny maglumatlar, sözler, gatnaşyklar, terbiýe, döredijilik, durmuşy işler bilen baglanyşygy bolan, ýagny sosionomik, artonomik we signonomik tipdäki hünärler bilen deňeşdirmek ýeterlikdir. Bu ugra ýazyjynyň, pedagogyň, syýasatçynyň, döwlet we jemgyýetçilik işgäriniň, suhangöýüň, sungat, medeniýet işgäriniň, alymyň, taryhçynyň hünärlerini goşmak bolar. Hünärleri bölmek olaryň funksional meýliniň baş faktorydyr. Ylym –

içki şahsyýetiň esasy bölegi hamala özüni pida edýän ýaly öz-özünden daşlaşýar. Ýa-da, mysal üçin, «biz ýalta we gadyrbilmez» diýen ýaly jemleýji pikire gelyär, öz-özüne gönükdirilen retrofleksiýany göz önüne getirip özüni halamazlyga we şahsyýetiň dagamagyna köpçülikleýin häsiýet berýär. Şeýle bolsa-da retrofleksiýa içkeri psihiki differensiasiiýanyň ýokary derejesi hökmünde häsiýetlendirilýär. Şunda hereket subýekti hökmünde şahsyýetiň pozisiýasy bilen gözegçi—sudýanyň pozisiýasy aýry-aýry bolup biler.

Şundan içki şahsyýetiň köpsanlydygy barada ideýa (pikir) gelip çykýar. Ol geştalt-terapiýada içki şahsyýetiň biri-birini ret edýän taraplarynyň integrasiýasy, içki gapma-garşylyklaryň we ambiwalent (gapma-garşylykly emosiýalaryň we duýgularyň birbada ýüze çykmagy, şatlygyň, hasratyň, söýgüniň) duýgularyň utgaşmagy netijesinde bütewi şahsyýet hökmünde kemala gelmegiň metodologiýasy bolup durýar. Geştalt-terapiýanyň (nemesçe geştalt forma obraz) esasy proseduralary içki şahsyýetiň içkeri antinomiýasy göz önünde tutulyp düzülýär, şunda onuň umyt dörediji we gelşiksiz bölümleri ýagşy hem ýaramaz taraplary bolan reallygyň ugry hökmünde düşünilýär. Näsagyň özüne düşünp we özüne erk edip başlamagy üçin ol hemme zada täzedan başlamaly bolýar — ýagny öz islegleriniň endikleriniň, duýgularynyň gapma-garşylykly

garaýşyny töweregindäki adamlardan görýär. Eger-de introýeksiýada adam öz şahsyýetini gapma-garşylykly ideýalaryň söweş meýdanyna öwürse, proyeksiýada daş-töwerek içki psihiki gapma-garşylyklaryň meýdany bolup durýar. Ýöne goşulyşmak we proyeksiýa bilen deňeşdirilende introýeksiýa şahsyýetiň has uly derejede differensirlenmegi, özüniň özbaşdaklygyna belli bir derejede düşünmegi, öz şahsyýeti bilen daş-töweregiň arasynda araçägiň peýdan bolmagy bilen häsiýetlendirilýär, ol çägiň bozulmagyndan juda ejir çekýär.

RETROFLEKSIÝA — göni manydy «özüne dolanmagy» aňladýar. Şu ýagdaýda adam daş-töwerege, özüne täsir etmäge derek daş-töwerekde bolýan ýagdaýlaryň sebäbini özünden gözleýär. At çalyşmalar we ümlükler şu tipdäki adamlara mahsusdyr. Olar: «Men özümden utanýaryn», «Men şu işi etmäge özümi mejbur etmeli», «Men ony has gowy bilmelidim» ýaly we ş.m. ýaly pikirlenýärler. Netijede adam özüne özge biri hökmünde garaýar. Hereket subýekti hökmünde içki «menliginiň» we refleksiýa hem-da baha berme obýekti hökmünde içki şahsyýetiniň arasy anyk çäklendirilýär. Şunda şahsyýetiň köpçüligе integrirlenmek häsiýeti gowşaýar we özüni aňmak duýgusy — (self) dagaýar. Retroflesiyanyň goraglyk funksiýasy özüni özgertmek ýa-da özüni ýazgarmak arkaly töwerekdäkiler bilen gapma-garşylykdan ýüz döndermekden ybaratdyr. Şunda

göz ýetirmek serişdesi, ideologik formalar – gymmatlyklaryň ugur almalaryndaky serişde, syýasat-durmuşy, syýasy taýdan kadalaşdyrmagyň serişdesi; sungat –estetik ösüşiň serişdesi. Žurnalistika köpçülikleýin habar beriş serişdesi hökmünde ýokarda agzalan funksiýalaryň hemmesini özüde jemleýär. Žurnalizm nähilidir bir tarapdan şu hünärleriň hemmesi bilen meňzeşiräk, ýöne ol özüniň aýratynlygyna eýedir. Ol nämeden ybarat? Biz muny žurnalizmi ugurdaş hünärler bilen deňeşdirmegiň ýoly arkalydeňeşdireris.

Žurnalist we ýazyjy

Öňi bilen žurnalistiň hünäri bilen ýazyjynyň deňeçerligi öňe çykýar: bir gural –söz, şol bir köpçülikleýin auditoriýa. Ýöne ýazyjy ümsüm otagda döredýär, onuň eserleriniň obýekti keşpleriň, tipleriň umumylyklaryň belligindäki durmuş. Onuň gahrymanlary özüniň ýaýbaňlandyrylan durmuşynda köp sahypalaryň dowamynda dünýä inýärler we ýaşaýarlar. Olar daşky gurşawyň netijesinde we tipliginde onuň jümmüşinde kemala gelen uly bir bölegi görkezýärler. Žurnalistiň obýekti bolsa hereket edýän hakykat, häzirki döwürdäki öňe çykýan anyk maglumatlar, derwaýys görnüşler. Onuň döredijiligi dokumentallaşdyrylan, bir pursatlyk predmetlerden düzülen we öwüşgin çayylan, wakalaryň gündelik ösüşdäki we sazlaşykda

beýany. Žurnalistika eger şeýle atlandyrylyp bolýan bolsa, onda ol habarlaryň resmileşdirilen söz düzümleri. Žurnalistler örän gyssag bolmalydyrlar, olar wakalaryň bolýan ýerlerine ýetişmelidirler we wakany gyzgyny bilen bermegi başarmalydyrlar, ýogsam wakalar özüniň ähmiýetini we täzeligini peselder. Žurnalistiň hünäri wakalara tiz baha bermäge, döreýän wakalary onuň aýratynlygy bilen görmäge, gapyp almaga, iň möhümini, düýplüsini ýüze çykarmaga borçly edýär. Žurnalistiň hünäriniň okgunly ösüşi ýazyjynyňky bilen deňeşdirilende onuň oňyn tarapydyr. Ajaýyp publisist Larisa Reýsner özüne mahsus bolan şekil we çekişmeler bilen ýazyjynyň we žurnalistiň hünärlerini deňeşdirýär hem-de öz hünärine aýratyn orun berýär: „Häzirki bir-birine oňaly edip goşulyp goýlan gazet gyrkyndylaryny iň gyzykly kitap diýip atlandyrsa bolar. Olarda adamyň gündizleriniň we gijeleriniň sazlaşygy bar, gazet –özüni pellehananyň öň ýanynda türgenleşdirýän hyjuwly sportsmen. Gazetiň žurnalisti wagtyň, ýeriň yetmezçiliginde wakalary gysylan görnüşde beýan edýär. Ýazyjy bu wakalary giňeldip beýan etmeli“. Edebiýat – adamyň mazmunyna, şahsyýetiň psihologiýasyna, onuň hereketlerine, çeper keşplerde, durmuş proseslerinde göz ýetirmek. Žurnalistika – durmuşa, jemgyýete, adamlara anyk ýagdaýlaryň, faktlaryň üsti bilen düşünmek we olary beýan etmek. Ýöne bu iki hünäriň esasy meňzeşligine ünsi

bölünmezligiň has uly derejesi bolup, psihiki durmuşyň jadylaýjy baglanyşygyna, başlangyç sinkretizmine laýyk gelýär diýse-de bolar.

INTROYEKSIÝA — munuň özi beýleki adamlaryň ýörelgelerini we ynançlaryny gönüden-göni kabul etmekdir. «Introýektler» hatda ýagny doly aň ýetirilmedik pikirler ýa-da duýgular heniz şahsyýet bolmadyklarda olar çuňňur düşünjelere garşyduýar. Özara garşylykly ideýalary we pikirleri ylalaşdyrmak üçin ruhy güýç sarp edilýär. Ýöne ol tagallalaryň haýry ýokdur. Öz şahsyýetiň hem-de töweregiň çäkleri aňdan daşgary ýagdaýy ummanlaryna çümüp gidýär, netijede şahsyýet öz-jzüne garşy durýar. Şonda telekeçi zenan özüni «biparh ene saýýar» ejir çekýär, näme üçindir goşgy ýazmagy halaýan yetginjek bolsa ýeterlik derejede «zabun» dældigi üçin özüni ýigrenýär.

PROÝEKSIÝA — ol introýeksiýanyň ters we goşmaça tarapydyr, ýagny öz içki dünýäsinde bolup geçýän ýagdaýlary beýleki adamlara ýa-da daşky ýagdaýlary görmäge islegdir. Gorag mehanizmi hökmünde proýeksiýa öz içerki psihiki ýagdaýy baradaky jogapkärçiligi beýlekileriň üstüne atmaga mümkinçilik berýär. F.Perlz: «biz diwarlary aýnadan ýasalan jaýda oturyp, daşaryk seredendiris diýip oýlanýarys» diýipdir. Proýeksiýada daş-töwerek bilen araçäk özgerip, şahsyýetiň käbir aspektleri töwerege degişli ýaly bolýar. Adam köplenç özüniň özgelerden gaýrylygyny we töwerekdäkilere duşmançylykly

Bulat Okudžawanyň bir aýdymynda paradoksal görnüşde beýan edilýär.

Beýle dälmi... biziň nä işimiz?!

Watan buýurdy diýilýärä.....

Hemişe günäsiz bolmak bir gowy zat

Ýönekeý esgerlik, esgerlik gowy.

Z.Freýd SUBLIMASIÝANY, ýagny tötänden dörän höwes energiýasynyň durmuşda kabul edilen ýörelgä, jemgyýetçilige peýdaly işe, döredijilik işjeňligine öwrülmegini goragyň has gowy uýgunlaşmak we konstruktiv mehanizmi hasaplaýar. Hususan-da, ol Napoleonyň geniligini sublimasiýanyň mysaly hasaplaýar. Freýdiň pikirine görä oýlansaň, A.S.Puşkiniň Boldino güýzüni (1830) sublimasiýanyň fenomenini açyp görkezýän ýagdaý hökmünde bellese bolar. Şonda mergi zerarly gelinliginden aýra düşen şahyr üýtgeşik döredijilik ylhamyna uçrap, üç aýa golaý wagtda «kiçijek tragediýalaryň» dördüsini, bir poema, prozaik powestleriniň ýygındysyny, goşguly ertekini döredipdir, «Ýewgeniý Onegin» romanyny tamamlapdyr we liriki goşgularyň ençemesini döredipdir.

GOŞULYŞMA — adam özüni beýlekilerden tapawutlandyryp bilmän, özüniň şahsyýetiniň haýsy çäkde tamamlanyp, beýleki adamyň şahsyýetiniň nirede başlanýadygyny kesgitläp bilmeýär, sintonlyk (differensirlemän) emosional baglanyşyk, umumylygyň birlik duýgusyny başdan geçirmegi bilen tapawutlanýar. Goşulyşma

çekmek ýerlikli bolardy: olaryň ikisiniň hem guraly söz bolup durýar. Žurnalizm –munuň özi, bir pursatlyk hakykat we anyklyk esasyndaky döredijilikdir. Ol diňe kesgitli saýlanan keşpleriň we beýan etmegiň anyk şöhlesidir.

Žurnalist we sungat işgäri

Žurnalistikany sungat bilen köp ugurlar babatda, esasan hem parahatçylyk modelini döretmek babatda utgaşdyrylýar. Sungatda wakalar keşp arkaly, žurnalistikada bolsa hakyky, anyk görnüşde beýan edilýär. Sungatyň ugry, esasan, öwrediji we estetiki häsiýete eýedir. Žurnalistikada bolsa durmuşa ugrukdyrylan hem-de kadalaşdyrylan habarlardan ybaratdyr, ýöne çeperçilik taraplary hem bardyr. Žurnalist hakyky, fotografiki usulda işleýär. Onuň wezipesi bolup geçýän wakany anyk, hakyky, hereketiň kesgitliligini dolulygyna beýan etmek bolup durýar. Häzirki zaman žurnalistikasy köplenç halatda durmuşyň keşbini suratlandyrýar. Şunlukda žurnalist hem suratkeş ýaly dürli modeldäki keşpleri ulanýar. Žurnalistikadaky keşpler hakyky, anyk keşpler bolup, şol bir wagtyň özünde köpçüligi döredijilige, çeper ýokary göterilişe höweslendirmeli.

Žurnalist we alym

Alymyň wezipesi ylmy kanunlaryň açyşlarynyň esasynda hakykatyň proseslerini ýüze

çykarmakdan, beýan etmekden, düşündürmekden we öňünden aýtmakdan ybaratdyr. Onuň zähmetiniň netijeleri teoretik ýazgylardan, eksperimental maglumatlaryň görkezmesinden, formulalardan, amaly netijelerden durýar. Ylym özüniň häsiýeti boýunça edil sungat ýaly bilimi toplaýar we jemleýär. Žurnalistika bir pursatlyk, onuň işi wagtyň geçmegi bilen ýitip gidýär, ol arhiwlerde galýar. Göräýmäge ol iş göze görünmeýän ýaly bolsa-da, onuň jemgyýete peýdasy uludyr. Duýguçyl adamlaryň aňyna habar beriş serişdeleriniň täsiriniň peýdasy ýiti duýulýar. Eger-de žurnalistikany bütün dünýä habar iberýän üznüksiz maglumatlar damary diýip atlandyrsak, onda žurnalistiň işi uzakmöhletleýin häsiýete eýe bolýar. Ylymda barlaglaryň teoretiki derejeleri öňe çykýar. Žurnalistikada köplenç halatda aňyň empirik tipine degişlidir. Ylym bilen žurnalistikanyň funksiýalarynyň umumylygy –iň esasy meňzeş häsiýetler –barlagdyr. Alymyň önümi –ylmy monografiýa ýa-da makala, beýan etmegiň stili –berk ylmy usul. Žurnalistiň önümi –tekst, tele-radio gepleşik, gözlegiň ýa-da barlagyň netijelerini beýan etmek usuly. Ol giň okyjylar köpçüligine düşnükli bolmalydyr. Ylmy önümi peýdalanyjylar – ýagny, alymlar bu ugra ýöriteleşen köpçülik. Žurnalistiň önümüne isleg bildirýänler bolsa okyjylar köpçüligi, diňleýjiler we tomaşaçylar bolup durýar.

höwes edýär. «General bolmagy arzuw etmeýän esgerden esger bolmaz» diýen söz bar, käte bolsa general «Men — garry esger!» diýip buýsanç bilen aýdýar.

Ýöne identifikasiýanyň(latynça,garyşdyrmak,meňzetmek ,haysydyr bir zady aňlamak,akyl yetirmek,deňeşdirmek) weýran ediji häsiýete getirmegi hem mümkindir, çünki jebir çekýän ejir berýäne öwrülýär. Şeýle ýagdaýlar köplenç konslagerlerde duşupdyr. Şonda käbir tussaglar türme garawullaryna öýkünip, öz ýoldaşlaryna essesçiler ýaly azar beripdirler, hatda özlerniň tenine faşistleriňkä meňzeş belgiler hem edipdirler.

REGRESSIÝA — haçan-da islegleri kanagatlandyrmagyň adaty usullary gadagan ýa-da howply bolanda, psihiki reaksiýanyň has ýönekeý derejesine gaýdyp gelmek. Köplenç gündelik iş wagty umumy gatnaşykda adamlaryň şeýle ýagdaýa düşýän pursatyna gabat gelinýär. Töweregindäkiler bu ýagdaýa gowy niýetli garaýarlar. Totalitar birleşmelerde başlyga ýa-da abraýly birine, ýa-da özünden «ula» «şadyýan boýun egmek» ýaly gorag mehanizmi döreýär. Sebäbi regres(yza gaytma,özüde yza gaytma) şol bir wagtyň özünde şahsyýetiň, öz ösüşiniň has irki döwürüne gaýdyp gelmegini aňladýar, özüniň etmeli işi üçin şahsy jogapkärçilikden aýyrýar, munuň özi içkerki dartgynlygy gowşadyp, özboluşly kanagatlanma duýgusyny döredýär. Bu ýagdaý

onuň professional syptalarynyň ýeterlik dälidigi barada pikir dörap biler.

ÇALŞYRMA — ozal isleg bildiren, ýöne elýetmez ýa-da howply bolan haýsydyr bir isleg, höwes, talap eden zadyna pikiriň üýtgemegi. Mysal üçin, başlygy özi bilen gödek gürleşeni sebäpli, ol hem öz gezeginde işgärlerinden «ar alýar». Ýa bolmasa, ýakyn we eziz adamlary ýok wagty bar mährini öý haýwanlaryna siňdirýär.

IDENTIFIKASIÝA — hyýalynda özüniň nusga alýan ýa-da gorkýan başga bir şahsyýeti hasaplamak bilen çalyşmak. Oňa öýkünmek, daşky we içki hereketlerine oňa meňzemek derejesinden tä ruhunyň, bähbitleriniň, şahsyýetleriniň doly garylmagyna çenli baryp ýetýär. Z. Freýd irki çagalyk döwri höweslenmesiniň durmuşa geçmegine päsgel berýän gazaply ata-enesine bäsdeşi hökmünde haýran galmak-gorky-wepalylyk-bäsdeşlik-garşylyk duýgularynyň yzygiderli üýtgemegi netijesinde «Edip kompleksinden» geçilende ata-enesine meňzemäge höwesde identifikasiýa döreýär diýip hasaplaýar. Psihiatr iň meşhur ýazyjylaryň döredijiliginde (Sofoklyň «Edip şa», F.M.Dostoyewskiniň «Doganlar Karamazowlar» eserlerinde) «edip kompleksiniň» başlangyç gapma-garşylygyny görýär. Ýöne şeýle ýagdaý durmuşa hem gabat gelýär, mysal üçin, yetginjekleriň öz kumirlere öýkünmeginde duş gelýär. Adamlar ol bir ýa-da beýleki halaýan şahsyýetiniň ornunda bolmaga

Žurnalistika we döwür

Žurnalist şu günün hemrasy, döwrün waspçysy hasaplanýar, şoňa görä-de, „žurnalist – döwrün janly aýnasy“ diýlen paýhas bilen ölçerilip aýdylan pikir hem bar. Hut şonuň üçin hormatly Prezidentimiz golaýda döredijilik işgärleri bilen geçiren duşuşygynda häzirki ösen jemgyýetimizde, beýik özgertmeler eýýamynda ýurdumyzyň döredijilik işgärlerinden, ýazyjy-şahyrlardan, dramaturglardan belent ynsanperwer ýörelgeleriň esasynda jemgyýetçilik aňny kämilleşdirmekte öz borçlaryna jogapkärçilikli çemeleşmeklerini, döwrümiziň hakyky keşbini şöhlelendirýän edebi we sungat eserleriniň ýazylmagyny talap etdi. Mähriban Prezidentimiz „Ata Watanymyzyň beýikligi, merdana, zähmetsöýer halkymyzyň beýikligi siziň ajaýyp eserleriňizde mynasyp wasp edilmelidir“ diýip nygtady. Bu parasatly jümleler žurnalistika, köpçülikleýin habar beriş serişdelerine-de degişli bolup durýar. Sebäbi žurnalist her gün eser döredýär. Onuň eserleri döwrümiziň, şu günümiziň wakalaryndan ybarat bolup, žurnalist döwür bilen deň gadam urýar.

Edebi hem sungat eserleriniň özeninde, esasan, şahsyýet we onuň bilen baglanyşykly işler beýan edilýän bolsa, žurnalistikanyň hem ynsany öwreniş ugry bar, ýagny žurnalist adamy – şahsyýeti ähli ugurlarda açyp görkezýär. Adamyň hereketi, häsiýeti, psihologiýasy, zehini, ukyby obýekt bilen gös-göni

aragatnaşykda(söhbetdeşlikde, tele-radio gepleşikleriň üsti bilen) giňişleýin açylyp görkezilýär. Haçan-da, žurnalistiň giň dünýägaraýşy, çuňňur bilimlilik(erudiýasy) beýan edýän ugry boýunça ýokary komponentligi bilen sazlaşanda, onuň döredýän her bir eseri, ýagny ýazýan makalasy, taýýarlaýan gepleşikleri jemgyýetçilik pikirini özüne çekip bilýär. Žurnalistiň esasy obýekti – adam. Şonuň üçin hem bu hünäre mahsus häsiýetli aýratynlyklar barada bilmeklik hem zerur hasaplanýar. Žurnalistika hünäri, ilkinji nobatda, öz işine berlen, janykpeş, hyjuwly, zähmetsöýer we jogapkärçiligi ýokary bolan döredijilik adamlary kabul edýär. Meşhur žurnalist K. Paustowskiniň sözleri bilen aýdanymyzda: „Gowy žurnalist bolmak döwrüň bir sekundynda ýüzlerçe aýlaw edýän maşynyň maşinisti bolmak diýmekdir“. Žurnalistiň hünärinde çalt, gyssagly işlemek, ykjam hem dogumly bolmak esasy aýratynlyklaryň biridir. Synçylyk, çalt netije çykarmak, operatiwlik, ugurtapyjylyk hem žurnalistiň dogabitdi häsiýetleridir. Şeýlelikde, žurnalistika döredijilige ýugrulan, erkin, gyzykly, edebiýat we guramaçylyk bilen bagly hünäre ýakynlaşýar.

Belli rus alymy, filosof, žurnalist M.W.Lomonosow bu hünärden edilýän talaplar barada ilkinjileriň biri bolup kesgitleme berdi. Meşhur alymyň sözlerine görä, „žurnalistler öz güýçlerine we hoşmeýilli erkine bil baglamalydyr“.

kesgitlemäge düşünmäge getirip biljek zatlaryň ählisine öz-özünden garşy durýar. Hut şu mehanizm hem psihoterapewiň we näsagyň özara düşünişmegiň kemala gelmegine päsgel berýär, olaryň arasyndaky ynamly gatnaşyklaryň döremegine we bilelikde bejeriş alyp barmagyna päsgel berýär. Psihoterapewtiň içki gapma-garşylygyň özenini açmaga ähli synanyşygyny puja çykarýar. Gündelik durmuşda garşylyk görkezmek mehanizmi uýgunlaşmagyň adaty mehanizmleriň togtamagyna getirýär, aňa esasy pikire garşy gelýän tejribäniň ornaşmagyna päsgel berýär.

PROÝEKSIÝA — özüniň halamaýan häsiýetlerini, isleglerini we niýetlerini başgalarda görmek häsiýeti. Şunda adam ýaramaz islegleri sebäpli döreýän özüni günäkärlemek duýgusyndan azat bolýar we döreýän gahar-gazaby hamala şeýle häsiýetleri bolan beýleki adamlara gönükdirýär. Töweregindäkileri egoizmde we doňýüreklikde aýyplap, aslynda ol özüniň özgelere duşmançylygyny ýa-da görüpligini gizleýär, sebäbi bu häsiýetleri onuň özüni hoşamaý adam diýip duýmak islegine ters gelýär.

Rasionalizasiýa — aňnyň ýa-da ahlak nukdaýnazaryndan şahsyýetiň öz ahlak taýdan bigelşik pikirlerini delillendirmäge we düşündirmäge biygytyýar islegi, özüni aklamagyň bir görnüşi. Käte ýolbaşçylarda ýeterlik derejede özüne ýaranjaňlyk etmeýän işgäri işden çykaryp,

beýleki bir tarapdan mental reallygy, onuň öz sistemalaryny we dinamikasyny gönüden-göni öwrenmäge ýol açdy. Şeýlelik bilen oýlanyşyň esasy ukypalaryny mundan beýläk differensirlemek mümkin boldy. Ol ondan öňki iki paradigma bilen deňeşdirilende has aýdyň ýüze çykýar.

Gorag mehanizmleri taglymaty şondan bäri yzygiderli ösüşde we häzirki wagtda dürli awtorlar onuň ýüzlerçe adyny agzaýarlar. Freýdiň differensirlän (fransuzja tapawut, meňzeşdällik parh,üýtgeşiklik-razliçiye we şahsyýetiň psihodinamikasyna düşünmek üçin ýerlikli bolan zatlar) saklanalyň.

GYSYP ÇYKARMAK mehanizmi ilkinjileriň biri bolup beýan edildi, ýagny adam ýadyndan çykaranda, göz önünde tutmasa, daşky ýagdaýlary we içki borçlarynyň möhüm pursatlaryny inkär edende onuň aňyndan pikirler, duýgular, islegler, höwesler aýrylyp, adamyň içki dünýäsinde oňaýsyzlyk döredýär. Freýdiň pikirine görä, huşsuzlygy gysylyp çykarmak «haýsydyr bir zat aňdan aýrylyp, ondan aradaşlykda durýar». Ýöne huşsuzlyga gysylyp çykarylan höwes we isleg adamyň psihiki hem-de fizik ýagdaýyna täsir edip, fizioterapewtik bejerişe başartmaýan keselleri hem-de gorkylary döredýär.

Garşylyk görkezme mehanizmi genetik taýdan muňa golaýdyr, adam onuň täsiri bilen gysyp çykarmaga düşünmeklige, içgi gapma-garşylyklaryň we höwesleriň mazmunyn

Netijede Lomonosow žurnalistikada ugur edinmeli kadalaryň birnäçesi barada ýazyypdyr we olar žurnalistikanyň islendik ugry üçin hem peýdaly bolup biler diýip pikir edýäris. Şol kadalardan ybarat: täze eserleriň mazmuny barada köpçüligе habar bermegi pikir edýän žurnalist, ilkinji nobatda, öz güýjüni ölçerip görmelidir. Sebäbi ol beýik adamlar tarapyndan döredilen eser barada öz pikirini aýtmak isleýär; Tüýs ýürekden çykýan adalatly pikirleri aýtmaga taýýar ýagdaýda bolmak üçin aňy ters pikirlerden saplamak gerek; Žurnalist ylmy çaklamalary ýazgarmaga howlukmaly däl, çünki beýik adamlar möhüm ähmiýetli hakykaty-da gipotezalar arkaly-da äşgär edipdirler. Bu ýagdaý olara bilimlerini ele almaga, ukyply derejä ýetmegine ýardam berýär; Žurnalist özüniň düşüňmeýän zadyna awtor hem düşüňmeýändir öýtmesin. Çünki awtoryň şol zatlary gysgaldyp, jikme-jik beýan etmän gitmeginiň öz sebäbiniň ýüze çykan bolmagy mümkin.

Žurnalistika hünärine degişli bu kadalaryň häzirki wagtda-da uly ähmiýetiniň bardygы görnüp dur. Biz žurnalistikada häsiýetli aýratynlyklar baradaky gürrüňimizi dowam etdirip, bu hünär üçin, ýazan her bir sözün, taýýarlan gepleşigiň üçin okyjynyň, tomaşaçynyň, diňleýjiniň önündäki ýokary jogapkärçiligi duýmak žurnalistiň ilkinji we esasy aýratynlyklarynyň biri diýip hasaplaýarys. Žurnalist ýokary derejeli diletant.

Şonuň üçin hem dürli wakalardan habarly bolup, jemgyýetiň üstünligini, şatlygyny özüniňki ýaly saýyp, oňa elmydama täzelige ymtylmak ukyby hem berlen bolmaly. Sözüimizi jemläp aýdanymyzda, gyssagly maglumatlar dünýäsine degişli bolan žurnalistikanyň özüne mahsus aýratynlyklary barada gürrüň etmek bilen biziň maksadymyz žurnalistika hünäri boýunça ylym-bilim alýan ýaşlarymyzyň bu hünäriň özboluşlylygyna, aýratynlygyna göz ýetirmeklerini gazanmakdyr. Çünki hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen açylan bu hünäriň mynasyp eýelerini –ýokary taýýarlykly hünärmenleri ýetdirmek biziň esasy borjumyzydyr.

PSIHOLOGIÝANYŇ WEZIPELERI WE METODLARY

Psihologiýanyň esasy wezipeleri

Psihologiýanyň metodlary

Psihologiýanyň esasy wezipeleri psihik işiň we onuň ösüşiniň kanunlaryny öwrenmekden ybaratdyr. Bu kanunlar adamlaryň beýninde obýektiv dünýäni şöhlelendirýär., psihik işi

okuw, endikleri kem-kemden ele almak, bilimlere we başarnyklara test barlaglary ýaly ideýalaryň güýçli täsirine duçar boldy. Adamlaryň millionlarçasyny diňe bir durmuş meseleleri çözülmän eýsem şahsyýetiň aýratyn tipi emele gelýän ol ýa-da beýleki köpçülikleýin proseslere goşulyşdy. Şeýlelikde işewür işjeň adam kemala gelipdi. Gylyk-häsiýet onuň ýeke-täk psihiki raýellogyna öwrüldi, sebäbi peýda psihiki herekete impuls berýärdi, şahsy üstünlik bolsa oýlanyşyň «hakykylygynyň we güýçlüliginiň» ýeke-täk ölçegi bolup durýardy. Pragmatizm individual işjeňligiň, toparlaýyn raýdaşlygyň we jemgyýetçilik optimizminiň täze döwrüniň filosofiýasyna gabat geldi. Ýöne onuň şahsyýetiň we jemgyýetiň yzygiderli ösüşinde nähili ähmiýeti bardy?

Durmuşyň görkezişi ýaly, adamzat aň-düşünjesiniň bu ugry netijesiz bolmady. Dogrusy, pragmatizm danalaryň we ahlak ýörelgelerine eýerýänleriň köpüsine ýaramasa-da, oýlanyşyň pozitiwistik paradigmasy aňyň mümkinçiligini güýçlendirdi, daşky dünýä we subýektiň öz-özüne garaýşy babatda erkinligiň derejesini ýokarlandyrdy. Oýlanyşyň işjeňligine tankydy garaýyş özüni duýmagyň çäklerini kesgitlemek, akyp barýan, ýöne obýektiv we subýektiv, material we ideal, fiziki we psihiki özara real hem-de syn edilýän prosesiň özeni hökmünde üstünlik gazanyldy. Munuň özi, bir tarapdan global taglymatlaşdyrmakdan ýüz öwürmäge getirse,

Bihewioristler barlaglary kem-kemden daşarky özüni alyp baryş hereketlerini beýan etmekden gylyk-häsiýetiň içerki determinirlenýän (kesgitlenen şertlendirilen) mental gurluşlara — «kartalara», «planlara», «tezaurlara» içgin ugradylar. Üns, hakyda, oýlanmak, dil ýaly psihiki funksiýalar ýene-de psihologiýanyň öwrenýän ugurlaryna öwrüldi, indi olara maglumatlary gaýtadan işlemegiň tapgyrlary we derejeleri hökmünde baha berilýärdi. Şu ugurda we obrazlary tanamak, maglumatlary saklamak we gözlemek, karara gelmek prosesleri bilen baglanyşykly ugurlardaky açyşlar kibernetikada, matematiki lingiwistikada, bionikada we ylmyň täze tehnologiiki beýleki ugurlarynda ulanylyp başlandy. Kompýuteriň uzak wagtlaýyn

hakydasyny (gaty disk), gysga wagtlaýyn aňyň (keş-hakyda), operatiw hakydasynyň (OZU) we video-hakydasynyň adamyň uzak wagtlaýyn, gysga wagtlaýyn operatiw we ikoniki hakydasyna gabat gelýändgi tötänden däldir. Personal kompýuteriň gözleg enjamyna «syçan» diýilýär. Dogrusy, oňa «alaka» diýilse, has dogruçyl bolardy.

Bihewiorizm özüniň pedagogik täzelikleri bilen öz döwrüniň jemgyýetine has uly täsir etdi. Synag ýoly bilen ýüze çykarylan öwretmegiň operant usullary, olardan peýdaly reaksiýalary berkitmek usuly adamlara bilim öwretmekde üstünlikly ulanylýar. Tutuş bilim ulgamy programmirlenen

ösdürýär we şahsyýetiň psihik häsiýetini kemala getirýär.

Psihologiýanyň esasy wezipeleri-kommunizmiň madyy-tehniki bazasyny döretmekden, partiýamyzyň Programmasynda beýan edilen kommunizm gurujynyň moral kodeksini amala aşyrmakdan, hemme taraplaýyn täze adamy terbiýelemekden SSKP-niň XXIV, XXV gurultaýlarynyň materiallarynyň wezipelerini ýerine ýetirmekden, Kommunistik partiýamyzyň we Sowet hökümetimiziň orta hem-de ýokary mekdep baradaky kararlaryny durmuşa geçirmekden, adamlaryň käbiriniň aňyndaky şu wagta çenli saklanyp galan urpadatlary ýeňip geçmekden, ilat arasynda propoganda hem-de egitasiýa, doklad, düşündiriş işlerini yzygiderli geçirip durmakdan we başgalardan ybaratdyr.

Her bir işi alsaň-da, okuwçylar tarapyndan ýerine ýetirilmeli iş bolsa bolsun, ol adamynyň diňe bir obýektiw durmuşyna bagly bolan, onuň şol sada bolan gatnaşygyna hem baglydyr. Mysal üçin, mekdepde zähmet okuw sapagy diňe onuň mazmunyna bagly bolman, okuwçylaryň şol zada garaşsyna hem baglydyr.

Idealistler psihologiýanyň wezipelerine ylmy hem-de materialistik nukdaý nazardan garamaýarlar. Psihologiýanyň wezipesi adamlaryň psihikasynda oňat hilli şahsyýetleri terbiýelemekden ybaratdyr. Psihologiýanyň ýokary nerw işiniň fiziologiýasy bilen baglanyşygy onuň

beýni organyny ylmy taýdan barlaýanlygydyr. Psihologiýany öwrenmegiň adamynyň ýaşayşynyň jemgyýetçilik şertlerinde uly teoritiki zähmeti bardyr. Sebäbi psihologiýa din, mistika, ynanmalar meselesine ylmy taýdan garaýar.

Şonuň ýaly-da psihologiýanyň durmuşda praktiki ähmiýeti ulydyr. Sebäbi psihologiýanyň maksady adamlary terbiýelemeklige gönükdirilendir.

Akyl ýetiriş prosesleriniň kanuna laýyklygy (aňlama, duýgy, beýnä ornaşdyрма, pikir, hyýal, ýat) okuwçylaryň okuw işlerini, okatmak metodlaryny ylmy esasda guramaga hyzmat edýär. Şonuň üçin okuw kitaplary, okatmaga degişli gollanmalara düzülende okuwçylaryň akyl ýetiriş prosesleri göz önünde tutulmalydyr.

Okuwçylar bilen terbiýeçilik işlerini guralanda olaryň şahsyýetiniň kemala gelmeginde uly rol aýnaýan talabyň we höwesiň, ukybyň, başarnygyň, erkiň, duýgynyň, temperamenti hem-de häsiýetiň ösüşi göz önünde tutulmalydyr. Mugallym psihologik kanunlary öwrenip, her bir okuwça individual çemeleşmegi başaýar, ol okuwçyda ýüze çykan kemçilikleri düzetmegiň hötdesinden gelýär.

Kommunizm gurluşygy döwüründe ýaş neslerimizi okatmak we terbiýelemek meseleleri iňňän ähmiýetli meseledir, sebäbi munuň esasynda psihologik ýatandyr.

gözegçilik edip, dürli stimullara çylşyrymly şertli refleksler(ygtyyarsyz hereket,ottenek sweta-reňkiň şöhesi) döredi. Mysal üçin, alakany günde bir däl-de, baş gezek türgenleşdirseň, onuň gözenegi has çalt açmagy öwrenýändigini belli boldy, eger-de şol bir işi yzygiderli gaýtalasaň, haýwanyň meseläni çözmäge her bir dogry «ädiminden soň» ony iýmit bilen höweslendirmegiň zerurlygy alakanyň öwrenmek prosesiniň çaltlaşýandygy belli boldy. Stimul (S+) bilen jogap reaksiýasynyň (R) özara baglanyşygynda «aralyk gatnaşyklar» diýlip atlandyrylýan belli bir baglanyşygyň bardygy kem-kemden belli boldy. Eduard Tolmen (1886-1959) labirintde alakalar bilen türgenleşik geçirilende alakalarda diňe bir aýry-aýry stimullaryň (höwes, maddy höwes, zähmet höwesi) ýa-da olaryň yzygiderlligine däl-de, hatda başlangyç şertler üýtgäýen ýagdaýynda-da jandaryň iýmit agtaryp tapmak üçin netijeli ulanyp biläýjek giňişliginiň «kogitiw kartasynyň» emele gelýändigini ýüze çykardy. Alakanyň beýnisine elektrod oturdylyp geçirilen barlaglar haýwanyň özüni alyp barşy daşky stimullar bilen däl-de, içki talaplary bilen kesgitläň, organizmiň öz-özüni stimulirläp biljekdigini görkezdi. Klark Hallyň (1884-1952) haýwanyň özüni alyp barmak hereketiniň gipotetik-deduktiv taglymatynda «aralyk üýtgeşme» zerur hajatlar kategoriýasynyň esasy boldy, ol psihologik barlaglarda matamatika logikany ilkinji bolup ulandy.

(S+) bilen jogap reaksiýasynyň (R) özara berk baglanyşygy kesgitlenende aňda uly baglanyşyklary we stimul bilen jogap reaksiýaalarynyň (R) elementar kombinasiýalaryny berkidip, stimullaryň we reaksiýalaryň täze baglanyşygyny höweslendirmek we temmi bermek arkaly kemala getirip, gylyk-häsiýetiňi programmalaşdyrmak mümkinçiligi ýüze çykdy. Gylyk-häsiýet şeýle nukdaýnazardan öwrenilende aň, duýgy, hyýal, erk, ygtyýar ýaly hiç hili ýagdaýlar hasaba alynmaýardy. Bihewiorizmiň ylmy leksikasynda aslynda şeýle sözler hem ýokdy. Psihika «gara gapyrjak» hasaplanyp, onuň ylmy barlag üçin hiç hili ähmiýeti ýok hasaplanylýardy. Ruh we intellekt barada pikirler döremezligi üçin bihewioristler ak alakalarda, laboratoriyalarda peýdalanylýan iň ýönekeý haýwanlarda esasy barlaglary geçirýärdiler. Hatda atropomorfizm düşnügi hem bolmaz ýaly D.Uotson öz işgärlerine «akyly alaka» diýen sözleri hem ulanmagy hem gadagan edipdi.

Rasionalizm eýýamynda aň psihologiýanyň esasy predmeti introspeksiýa bolsa esasy usuly, her bir psiholog bolsa «öz-özünü synagdan geçirýän adam» bolupdy. Şonuň üçinem, wäşiler assosiativ taglymata «psihologiýanyň professorlarynyň psihologiýasy» diýýärdiler. Indi wäşilere bihewiorizme «ullakan ak alakanyň psihologiýasy» diýmäge degerli esas bardy. Haýwanlarda reaksiýalaryň ösüşine, bölünüşine we kemelmegine

Adamlary, esasan-da, ýaş kesellerimizi ýokary iddiallyk we kommunizmiň işine wepalylyk ruhunda terbiýelemek barada SSKP-niň Programmasynda beýan edildi. Bu bolsa biziň möhüm wezipelerimiz bolup durýar.

Adamynyň psihik işini ylmy taýdan öwrenmeklik we şahsyýetiň psihik aýratynlyklaryny aňlap bilmek dialektiki taryhy materializm metody esasynda mümkindir.

Hakykaty aňlap bilmeklik ylmy taýdan bolup, obýektiv reallygy şöhlelendirýändigini, hadysalaryň biri-biri bilen aragatnaşykdaýygyny, biri-birleri bilen şertleşýändigini, obýektiv kanunlaryň hereketdedigini we ösýändigini dialektiki materializm öwredýär. Esasy talap adamyň praktiki işini öwrenilýän kanuna laýyklygyny baglamaklyk möhümdir.

Adamlaryň praktiki işini olaryň akyl, duýgylary, islegleri, häsiýetleri, başarnyklary esasynda bilýäris. Olaryň özi hakynda aýdanlary däl-de, tertibi, eden işi we hereketi hakynda bilýäris. Bu barada W.I. Lenin şeýle diýipdir:

“Adama onuň özi hakynda aýdýan sözlerine ýada özi hakynda edän pikirine garap baha bermän, belki onuň işi boýunça baha berýärler”

Dialektiki materializm öwredişi ýaly, hemme zatlar hemişe hereketdedirler, üýtgeýändirler, sen taýyndan bolan zatlar hil taýyndan bolan özgerşe geçýändirler.

Psihik kanunlaryň ösüşini öwrenmeklik we barlamaklyk iş prosesi netijesinde (zähmetde, okatmak we terbiýelemek şertlerinde, adamyna psihik işiniň we şahsyýet häsiýetiniň kemala gelmeginde, belli bir maksad gönükdirilen hereket netijesinde we başgalarda) has ähmiýetli bolýar.

Ylmyň üsti täze-täze faktlar bilen yzygiderli ýitirilip durulmasa, ol ösüp bilmez. Ylmyň dogry we üstünlikli ösdürilmegi üçin faktlaryň ylmy taýdan esaslandyrylan metodlaryny peýdalanmaly bolýar. Ylmy taýdan esaslandyrylan metodlar bolsa metodlaryň özara baglanyşygyny açyp görkezmäge, predmetlere-zatlara filosofiýa taýdan dogry düşünmäge mümkinçilik berýär. Psihika filosofiýa taýdan düşünmeklik munuň özi psihologiýanyň barlag metodlaryna esasy talaplary kesgitleýär.

Belli bolşy ýaly, psihika idealistik taýdan düşünmeklik-munuň özi psihologiýanyň esasy metody özüni synlaýyş metodydyr diýip hasaplamakdyr. Munuň özi düşüniklidir.

Psihika beýniniň häsiýeti hökmünde dialektik materialistik taýdan düşünmeklik obýektiv haklykaty şöhlelendirmekdiw, psihologik barlaglaryny degişli metodlar arkaly geçirmeklik.

Psihologik barlaglary guramagyň birnäçe prinsipi bardyr. Psihik hadysalary öwrenmegiň obýektivligi psihologik barlaglaryň ilkinji prinsipi psihikany öwrenmegiň obýektivlik prinsipidir. Bu hili prinsip haýsy bir psihik hadysa bolsa bolsun,

tutujy we onuň ilkinji prezidenti hem boldy. Şu meselede ajaýyp psiholog Jon Uotson (1878-1958) «aň we onuň bölümleri psihologiýa görnüşde «ruh» diýen köne dini düşüňjani ýetirip saklap galmaga mümkinçilik berýän adalgadyr» diýip belledi. D.Uotson psihologiýa ylmyndaky täze ugur bolan «Bihewiorizm» (iňlisçe bihavior — gylyk, häsiýet) düýbünü tutdy. «Bihewiorist adamy obýektiv taýdan öwrenende ol aň, duýgy, hyýal, erk ýaly zatlara görüp bilmeýändigini üçin olary mundan beýläk psihologiýanyň hakyky fenomenimi hasaplamayar. Bihewiorizm «indiwid oýlanmaga mejbur bolan ýagdaýa düşen pursatyndan onuň işjeňligi artýar, ol ahyrsoňunda gerekli netijä gelýär» - diýen düşüňje akymyny işjeňlik akymy bilen çalşyryr.

Eger-de, aň däl-de psihologiýa adamyň özüni alyp barşyny öwrenýän bolsa, onda introspeksiýa (pikirleniş wagty öz-özüňe gözegçilik) usuly esassyz bolup çykýar we analiziň beýleki görnüşleri hem-de işjeňligi düzetmegiň beýleki usullary gerek bolýar. Öz-özüňe obýektiv gözegçilige daşky täsirler hem, oňa jogap berýän reaksiýalar hem elýeterli bolup durýar. Psiholog-bihewioristiň wezipesi daşky täsiriň stimullarynyň dürli wariantyny berip, jogap reaksiýalarynyň (R) üýtgemegini hasaba alyp, şol bir stimulda nähili reaksiýanyň boljakdygyny ýa-da şol reaksiýanyň haýsy stimulyň döredendigini öňünden kesgitlemekden ybaratdyr. Haçan-da daşky täsir

hasaplanypdyr (gurallardan). Instrumetlerden diňe «funksional güýç», praktiki peýda, amatlylyk talap edilýär. «Synaglar we ýalňyşlyklar» usuly dünýä ünmeğiň ýeke-täk ýoly hökmünde ykrar edilýär. Şu nukdaýnazardan daşardaky dünýä tejribäniň mazmuny bolup durýar. Tejribe kategoriýasy bolsa durmuşyň ähli wakalaryny we ýagdaýlaryny, adamyň düýş, iş, kesel, ýalan, uruş, jady ýaly we ş. m. indiwdiň duş gelýän ähli ýagdaýlaryny öz içine alýar.

Munuň özi dünýä düýpgöter täzeçe düşünmekdi. Oýlanyşyň netijelerine tankydy garaýyş, praktiki işe çäkli garamak bilen şertleşen bilimiň subýektiw gurluşyna onuň häsiýetli tarapydy. Rasionalistik paradigmanyň çäklerinde dörän subýektiwi we obýektiw ýagdaýlary çäklendirmek dowam edýärdi we rasional oýlanyş üçin anyk we obýektiw ýagdaý bolan akyl ýetirmä hem täsir etdi. Dünýäniň mental modelleriniň subýektiwligi we otnositelligi açylyp görkezildi.

«Metafizik konsepsiýalaryň» dogrulygyna şübhelenmek pozitiwizmiň ähli şahalarynyň umumy häsiýetidir. Pragmatizmiň düýbünü tutujylar «metafizik reallygyň özüne» — adamyň könlüne, içki duýgularyna ynamsyz garadylar. Şu ugurda psiholog we filosof U.Jemsiň «aň barmyka?» (1888 ý) diýen işi hem muňa mysal bolup biler. Ol dini pikirler diňe özüniň peýdalylygy boýunça hakykydyr diýip belledi we hat-da amerikan spiritik jemgyýetiň düýbünü

şoňa özboluşly ýaly garamakdan ybaratdyr. Muny bolsa adamyň işi we durmuşy arkaly daşary şertler bilen aragatnaşykda öwrenmek bolar. Şeýle talap amala aşyrmalydyr, sebäbi psihik hadysalara daşary täsirlikleriň şöhlenmsi hökmünde düşünilýär. Obýektiwlik prinsipi adamyny işiniň prosesinde öwrenmekligi talap edýär. Adamlaryň psihik aýratynlygy barada onuň edýän iş boýunça aýtmaly bolýar. Diňe şu hili ýagdaýda adamyny öwrenmek bolar. Obýektiwlik prinsipi toplanan materialy işlemek arkaly amala aşyrylmalydyr.

Biri-birine garşylykly faktlar bolsa, öňde muňa aýratyn üns berilmelidir, ýöne taşlanaýmaly däldir, garşylygy aňladýan düşündiriş tapylmalydyr, ýa-da goşmaça girizilmelidir. Obýektiw prinsipi toplanan materiallary işlenilende takyk zatlar esasynda netije çykarylmaladyr.

2. Psihik hadysalaryň ösüşini öwrenmek. Psihologik barlaglary guramagyň iňňän möhüm prinsipi psihik hadysalaryň ösüşünü öwrenmek prinsipidir. Obýektiw dünýäniň hemişe hereketde we üýtgeşikde bolmagy, her bir zadyň şöhlenlenmesiniň hereket-üýtgeşme arkaly bolýandygyny aňladýar. Mekdep okuwçylarynyň psihologik taýdan şahsyýeti öwrenilende munuň ähmiýeti has-da uludyr. Munda çagalaryň diňe bir psihik aýratynlygyna üns berilmän, olaryň mundan beýläk-de ösüş perspektiwasyyny görkezýän psihik hili hem göz önünde

tutulmalydyr. Eger-de mugallym herbir okuwçynyň ösüşi boýunça geljegine göz ýetirip bilme, okuw-terbiýeçilik işlerini maksada okgunly gurap bilmez.

3. Şahsyýeti analitik-sintetik taýdan öwrenmek. Her hili şertlerde, işiň dürli görnüşlerinde, adamlaryň her hili psihik aýratynlyklary we onuň şahsyýeti peýda bolup başlaýar. Şol bir wagtyň özünde, ýaşaýyş durmuşyň dürli taraplaryna garamazdan, adamyň özünde mahsus bolan indiividual psihik häsiýeti saklanyp galýar. Şol sebäpli psihologik barlaglary guramagy prinsiplerden biri-de şahsyýeti analitik-sintetik taýadan öwrenmegiň prinsipidir.

Analitik taýdan öwrenmeklik her hili ýaşaýyş şertlerinde we şahsyýetiň işind psihik elementleri aňlap bilmäge, sintetiktaýdan öwrenmeklik bolsa, adamynyň psihik häsiýetleriniň ýüze çykmagynda olaryň özara aragatnaşygyny tapmaga mümkinçilik berýär. Adamynyň psihikasynyň ähli görnüşlerini, aňlap bilişini, emosianallygyny, erk proseslerini, häsiýetini öwrenmeklik-bular şahsyýeti hemme taraplaýyn we çuňňur barlamagy göz önünde tutýar. Şonuň üçin analitik-sintetik prinsipini berjaý etmek zerurdyr.

Şeýlelikde, obýektiwlik prinsipi, psihik hadysalaryň ösüşini öwrenmek prinsipi, şahsyýeti analitik-sintetik taýdan öwrenmek prinsipi psihologik barlaglaryň guramagyň esasy prinsipleridir.

Magaryf ideýalaryndan ýüz döndermeklige däl-de, eýsem özüňe, durmuşyň ýüze çykýan näsazlyklaryny çözmäge öz güýjüne we ukybyňa ynamlylyk bardy. Munuň özi, aýratyn-da pozitiwizmiň amerikan görnüşü bilen tanyşlykda has aýdyň görünýär, ol pragmatizm diýip (grekçe — pragma - iş, hereket) ýaly aýratyn ylym hökmünde kemala geldi.

Täze ugruň düýbünü tutuýy Çarlz Pirsniň (1839-1914) pikirine görä, hakyky filosofik usul ýokdur. Ol «biziň ähli bilimlerimiz nätakyklygyň we nämälimligiň kontiniumynda ýüzüp ýör» diýip belleýär. Onuň pikirine görä, abduksiýa (gipotetik çaklama, doly bolmadyk induksiýanyň görnüşü) predmete täzeçe düşüňjä getirýän ýeke-täk logiki pikirdir. Ol netijäniň durnuklylygyny we ygtybarlylygyny aýdylan pikiriň nähili subut bolşuna görä kesgitleýärdi. Uilýam Jems (1842-1910) bolsa haýyr, «pikir biziň durmuşymyz üçin amatlylygy sebäpli hakykydyr» diýip pikir ýöretmäniň netijeliligi barada düşüňjani öňe sürdi. Jon Dýui (1859-1952) instrumentalizmiň ählumumy teoriýasyny öňe sürdi, oňa laýyklykda ylymy kategoriýalar, kanunlar logiki formalar, çaklamalar konsepsiýalar we ş.m. praktiki ýagdaýy çözmek maksady bilen döredilýän insturmentlerden tapawutlanýan däldir. Şunda hakykat baradaky mesele ýüze-de çykmaýar. Diňe şahsyýetiň tejribesini, isleglerini we bähbitlerini göz önünde tutýan praktikanyň ähmiýeti möhüm

esaslanmalydyr. Barlanyp bolunmaýan ýagdaýlaryň ylmy taýdan ähmiýeti ýokdur. Şu nukdaýnazardan ähli unwersal kanunlar bimanydyr, sebäbi kanunyň özüni däl-de, onuň ýüze çykýan käbir ýagdaýlaryny tejribe taýdan barlap bolýar. O.Kont «absolýut bilimleriniň elýeterli dældigini» belläp, müdimi ýa-da täze dörän ideýalar barada däl-de, «predmetleriniň özara tebigy gatnaşyklary» barada gürrüň edýärdi.

Rasionalistleriň deduktiv (Latynça, çykarma, akyl ýetirşi umumydan ýekelige çykarmak-wywedeniýe) garaýyşlarynyň tersine pozitiwizmiň düýbünü tutan alymlar induksiýanyň (şahsy pikirden umumy jemläme çenli) täze bilimlere getirjekdigini belleýärdiler. Galan pikirlenmeler induksiýa (Şahsy pikirden umumy jemlemä çenli hereket) gelýändigini sebäpli şol durkuna galýar. Ýöne olar adaty filosofiýa bilen baglylykdan aýrylyp bilmediler. Şeýlelikde, mysal üçin, G.Spenser (1820-1903) «materiýa, hereket we güýç göze ilmeýän real zadyň simwolydyr», şol düşünilmeýän zat bolsa, «ylmyň we diniň ykrar eden başlangyç sebäbi bolup durýar» diýip belleýär. A.D.Mill (1806-1873) adamyň beýik maksady —»adamzadyň, has dogrusy duýgulary bolan ähli zatlaryň bagtyýarlygyna» ýardam etmekdir diýip belleýär.

Pozitiwistler filosofiýany reallyga synlap oýlanylýan garaýşy we beýleki tebigy ylymlardan belentligi üçin ret edýärler. Bu pikir diňe bir

Aslynda, professional žurnalist islendik stilde — işewür, agras çuň manyly, dawa-ženjelli stilde ýazyp bilmelidir. Žurnalistiň ussatlygy bolsa jemgyýetiň psihiki-taryhy ýagdaýyna laýyk gelýän ugra çuňňur düşünişi bilen kesgitlenilýär. Munuň özi diňe bir sosial taýdan jogapkärçilik ýa-da habarlar howpsuzlygy meselesi däl. Munuň özi durmuş perspektiwasyň, uzak wagtlyk döredijiliginiň we žurnalistiň psihiki taýdan sagdynlygynyň içgin meselesidir. Her bir içgin mesele bolsa has-da kyn düşýär. Şonuň üçinem: «Kişi derdini elim bilen aýyrýan, özümiňkä alajym ýok» diýlip ýöne ýere aýdylmaýar. Öz ýaşayan döwrüne görä žurnalistiň özi hem jemgyýetiň psihologik taryhy ýagdaýyna bagly bolýar. Ol döwrüň aladalaryny, howp-hatarlaryny we ynanjyny başdan geçirýär. Onuň özi aljyraňny ýagdaýda bolýar. Onuň häkimiýeti gazaply tankyt etmegi ýa-da aşa mahabatlandyrmagy, onuň bihaýa dawagärligi ýa-da mylaýym hoşniýetlilik depressiw ýagdaýyň umumy häsiýetlerinden kän bir tapawutlanmaýar. Diňe jemgyýetiň psihologik-taryhy ýagdaýyna düşüňip, onuň sosial taýdan çözülmeginiň geljegini aň we hut özi üçin ýazuw ugrunyň ol ýa-da beýleki ýollaryny saýlamagyň soňky netijelerini göz önüne getirip, subýektiv gorkulardan we bolgusyz gedomlikden ýüz öwürüp bolar.

Psihoterapewt hökmündäki iş tejribesi Otto Rankyň «Adam özüniň ruhy «şahsyýetini» ýeterlik

derejede saklap galmak maksady bilen tebigy şertleri üýtgedip, medeniýeti kemala getirýär» diýen pikir döredýär.

Liseýde okan dostanalyk döwründäki Puşkiniň ylhamy: «Gör, ne ajap biziň birligimiz! Ol, köňül kysmy bütewi hem müdimi...» diýen çuň manyly we takyk setirleri berdi.

Apostol Pawel: « Älemi eýelesede, köňül içre ýaramazlyk edýän adamdan ne peýda?» diýen eken.

Alymyň taglymaty, şahyryň ylhamy, din ulamasynyň wagyzlary adamyň psihikasynda dünýewi çelgilerden ugur alýar we onda berk orun tutýar. Adamyň psihikasy islendik sosial ýagdaýyň ýeke-täk hemişelik komponentidir. Galan zatlar her hili bolup biler, islendik görnüşde we utgaşykda bolup biler, käte agdyklyk edip ýa-da düýbünden ýitip biler. Psihika bolmasa munuň özi tebigy ýagdaýlaryň bihuda başly-barat kesgitlenen hereketinden tapawutlanmaýar, bimany garjaşyklykdyr, K.Marksyň belleýşi ýaly: «materiýanyň ejiridir.» Ýöne adamyň psihikasy ulanylanda ýagdaý taryhy ähmiýete eýe bolýar, ýagny siwilisasiýanyň yzygiderli ösüşi üçin tapgyrlaýyn häsiýete eýe bolýar.

Ylymyň käbir ugurlarynda psihika ýaşaýşyň we ösüşiň guraly hökmünde garalýar. Durmuş şertlerine çalt uýgunlaşýan psihika organizmiň fiziki taýdan özgermezden durmuş şertlerine uýgunlaşmagy üçin zerur bolan ahlagyň çalt

Köpçülikleýin gyryş ýaraglarynyň ösmegi netijesinde uruşlar has gandöküşikli we köp pidaly boldy. Tehniki progres adamzat durmuşynyň durnuksyzdygy we ejizdigi barada duýgy döretdi.

Dünýäniň rasionalistik ýagdaýy jemgyýetçilik durmuşynyň irrasionallygy bilen gabat gelmedi. Döredijilik şahsyýetleriň ählisi muňa ýürekden gynandy. Durmuşy döredijik taýdan beýan etmegiň kortezian usullary anyklygyny we takyklygyny ýitirdi. Žiwopisde dünýäniň şekili reňkleriň tagmalaryna (impressionizm) öwrüldi, böleklere bölündi (kubizm), fantasmagoriýa öwrüldi (sýurrealizm). I.S.Bahyň matematiki agraslygy we I.Gaýdnyň açyklygy L.Bethoweniň joşgunlylygy, R.Wagneriň hyjuwly irrasionalizmligi, I.Strawinskiniň dabaralanýan disgarmoniýasy bilen ornuny çalyşdy. Global sistemalardan, ählumumy prinsiplerden we absolýut sebäplerden ýüz dönderen täze filosoflaryň filosofiýadan ýüz öwürmegi global ýadawlygyň alamatydy.

Ogýust Kont (1798-1857) ilkinji bolup poziwitizm diýen düşünje girizdi (latynça pozitivus — oňyn). Ol soňky sebäpleri we esaslary açmaga synanyşyklar her hili metefizika hökmünde ylymdan aýrylmalydyr, sebäbi ylym ýagdaýlary düşündirýär-de diňe ony beýan edip oňýar diýip belleýärdi. «Näme üçin?» diýen sowal däl-de, «nähili» diýen sowal esasy meseledir. Her bir pikir anyk ylymlaryň tejribesiniňjemine

Rasionalizmiň (Durmuşa düşünjeli garaýyş, aňly düşünjeli göz ýetiriş, filosofik akym) gülläp ösýän döwründe dünýäniň oýlanyşykly we gapma-garşylyksyz gurlandygy, jemgyýetiň has adalatly bolýandygy hakykata düşünmegiň has golaýlaşandygy we adamyň başarmajak zadynyň ýokdugy barada ynam döredi. Hiç bir zat sosial ösüşiň gymmatlylygyna we ynançly ahlagynyň ýöredilýändigine şübhe döretmeýän ýalydy. Ýöne paýhasyň şalygy ilkidurmuş jadygöýlüginiň we porhanlarynyň döwründen-de az dowam etdi.

Örän tiz wagtdan beýik sholastiklaryň (Grekçe latynça mekdep, alymlar topary, dini filosofik akym) öz wagtynda tankyt eden käbir zatlary rasionalizmde ýüze çykyp ugrady: logika has çalt kazuistika, aksiomalar (Kadalar subut etmegi talap etmeýän kanun) dogma (Köre-körlik bilen makullanýan subutnamasyz düzgün, buthana dogmasy) öwrüldi, netijeleri tejribe tarpadan barlamak mümkinçiligi ýitdi. Dünýäniň gurluşynyň esaslaryny düşündirmäge çalyşýan ylmy sistemalar we ugurlar täze açyşlary, oýlanyp tapylan zatlary we tehnologiýalary düşündirip bilmedi.

Iň esasy-da, sosial durmuşyň iki baýy deň gelmedi. Adalatly we oýlanyşykly tertibi ýola goýmaga ozalky umytlar özüni ödemedi. Biri-birini çalşyryp yzygiderli gelýän rewolýusiýalar ýowuzlygy bilen döwürdeşlerini haýran etdi. Adamy ezmek has elhenç häsiýetlere eýe boldy.

özgermegini üpjün edýär. Bolmasa adamzat görnüşleriň umumy ewolýusiýasynyň derejesinde has haýal öserdi.

Antropologiýa (Grekçe adam we söz barada düşünje garaýyş) nukdaýnazaryndan adam biologik taýdan häzirki döwrüň irki adamlardan meňzäp ugran adamyndan üýtgemändir. Belki-de, taryhy ösüş ruhy öwezini doluş ösüşiniň netijesi bolandyr. Tanyml sowet psihology A.N.Leontýew (1903-1979) «Adamyň ýaşayyş şerti çylşyrymly boldugyça, onuň psihikasy-da şonça çylşyrymly bolýar» diýip nygtapdy. Ýöne Altairiň gowagynda daş eýýamyndan bäri saklanyp galan kromanýonyň adamlarynyň gowaklarda çeken suratlary çeperçilik çözgütleriň kämilligi babatda häzirki zaman sungat öwrenijilerini haýran galdyrýar.

Adamyň psihikasynyň döredijilik joşgunynyň ähli döwürde-de we islendik şertlerde-de ýüze çykýanlygy gürrüňsizdir. Döredijilik ylhamy edil müdimi we bütewi ýeke-täk hem-de üýtgewsiz köňül ýaly her kime mahsus ýagdaýdyr. Adamyň özboluşlylygy-da şundan ybaratdyr. Şeýle bolsa-da ylym adam psihikasynyň köpçülikleýin düşünilmezden edilýän hereketlerden we umumy ýörelgelerden özbaşdak kämillige we şahsy jogapkärçilige tarap yzygiderli ösüşdedigini belleýär. Taryhy babatda munuň özi eýýamlaryň we siwilizasiýalaryň özgermegine laýyklykda, adamlaryň pikirleniş usullarynda, döredijilik

ugurlarynda we ahlak kadalaranyň özgermegine getirýär.

Ylym metodologyk Tomas Kun (1929 ýylda doglan): problemalaryň sistemalaşdyrylmagy we olary seljermegiň usullaryny toplamak — çaklamalar sistemalaryny we olary werifikasiýalaşdyrmagyň synag usullaryny işläp taýýarlamak — anyk taglymata laýyklykda barlag tejribeleriniň guralmagy — düşündiriş güýjüniň gutarmagy we taglymatyň krizisi — täze tapgyra geçiş ýaly aň ýetirmek usullarynyň ösüşiniň özboluşly tapgyrlylygyny ýüze çykardy. Taglymat takyk beýan edilýän şeýle tapgyryň ýokary derejesinde barlaglaryň usullary ähli ýerde ulanylýar, görnetin ösüş gazanylýar, Tomas Kun paradigma (grekçe-mysal, nusga diýmek) diýip jemgyýetde köpçülikleýin düşünişmek subýekti hökmünde aň ýetirmek prosesiniň ýaýbaňlanan kabul edilen özboluşly algoritmini nygtamak üçin belledi. T.Kunuň täze teklibi häzirki zaman ylmy özgerişleriň gapma-garşylykly özboluşlylygyny ylmyň paradigmalarynyň däbe öwrülen çalşygyny we in bolmanda, aň ýetirmegiň diňe sosial pursatlarynyň dört ýagdaýyny delillendirmäge mümkinçilik berdi.

Birinjiden, aň ýetirişin ösüşiniň tapgyrlylygyny, ýagny bir paradigmadan beýleki paradigma tapgyrлаýyn geçişini;

Ikinjiden, ylmyň ozalky we häzirki paradigmalarynyň netijeleriniň parallel

basybalyjylaryň garşysyna söweşipdi. Ol sanitar maşynlar we gospitalar üçin enjamlar getiripdi, reportažlary ýazypdy, esger hökmünde söweşipdi, käte şol işleriň hemmesini bilelikde alyp barýardy. 1944-nji ýylda harby habarçy hökmünde desantçylar bilen birlikde Fransiýadaky nemes goşunlarynyň tylyna taşlanypdy. Ilkinji çaknyşyklarda ofiserleriň ählisi wepat bolýar. Birinji Jahan urşunyň leýtenanty Ernest Hemingueý otrýada komandirlik edýär. Desantçylar özüniňkilere gowşanda onuň žurnalist kärdeşlere «eline ýarag alandygy üçin» Ernest Hemingueýi hatda harby žurnalistleriň hataryndan çykarmak barada mesele hem gozgadylar. Şunda gahrymançylygy hem, žurnalistik kadanyň bozulan ýagdaýyny hem görmek bolar. Aslynda onuň «dünýäniň nähilidigi» barada kân bir pikirlenmän, onda has gowy ýaşan adamdygy belli bolýar. Beýik ýazyjy taryhyň aýgytly pursatlarynda özüniň ilkinji kârine gaýdyp gelip, reportýor hökmünde pikirlenýärdi we ýazýardy, belki şonuň üçindir, ol ideologlaryň we gepe çeperleriň gözüni-başyny aýlan «dünýäsini halas etmäge» howlugýardy.

Ýöne durmuşa oňalyly garamagyň gör nähili tapawudy bar. E.Hemingueýniň sözlerini P.Ž.Beranženiň akyly wasp edýän setirleri bilen deňeşdirmek ýeterlikdir, şunda özgertmeleriň haýran galdyryjy tapawudyna göz ýetirýärsiň. Oýlanyşyň täze paradigmaty we tekstiň täze tipi nähili we nähili ýagdaýda kemala geldi?

«Ýene gün dogar» romanyndaky žurnalist Žeýk Barns pikirlenýär. Ol edebi gahrymanyň sözünden has çuňňur manylydyr. Ol döwrüň psihologik-taryhy ýagdaýyny aňladýar. Awtoryň öz adyndan ýazan «Öýleden soňky ölüm» esesinde Hemengueýiň özi «Eger-de kim diýmegiň bütewiligine düşüňän bolsa dünýäni halas edibersin» diýip has kesgitli we gazaply ýazýar.

Şunda egoizmi ýa-da adamkärçilik borjuňdan ýüz döndermekligi, iň bolmanda durmuşdan göwnigalyjylygy görmeklik ýalňyşdyr. Ol diňe bir dag lyžasynda typmakdan daşary, üýtgeşik kokteýllerden we Afrika çölünden tä başa barmadyk söýgi, maliýe kynçylygy we dostlara ýitirmek ýaly erkek adama we hakyky amerikalama mahsus şatlykdyr gaýgylary başdan geçirýän, eýsem bularyň ählisinden filosofik many gözläp, olary wasp hem edipdi. Şunda bir zada üns bermeli. 1918-nji ýylda ýaş žurnalist E.Hemingueý urşa sanitar hökmünde meýletin gidipdi. Söweşlerde görkezen edermenligi üçin ordenleriň ikisine mynasyp bolupdy. Ol özüniň «Hoş gal ýarag» romanynda, köpsanly esselerinde we hekaýalarynda urşuň nämedigine düşüniň, ony ýürekden ýigrenipdi, militaristik (Imperiýalistik döwletleriň ýaraglanmak we urşa taýýarlyk ugrundaky reaksiýa seýasaty, militaristik seýasaty alyp baryjy) hyýallary puja çykarypdy. Galan ömrüne nirede ýaragly uruş-jenjel dörese çyksa şol ýere gidipdi. Hemişe-de meýletin gidip,

dogrulygyny (Maks Plankyň - Nils Boruň kwant fizikasy Isaak Nýutony ýa-da Mihail Lomonosowyň nusgawy kanunlaryny ýatyrmady ahyry);

üçünjiden, entek ýene bir «däli ideýa» täze perspektiwany açýança döwürdeşleriň döredijiligiň ähli görnüşinde durnukly paradigmanyň aýgytly täsirine eýermegi;

dördünjiden, adamyň barlagyň predmetine we durmuş ýagdaýlaryna görä ol ýa-da beýleki paradigma düşüňjeli geçmäge ukyplydygyny aňladýar.

Sosium derejesinde-de, žurnalistiň öz aňynda-da psihiki prosesleriň doly düşnükli bolmazlygy esasy meseledir. Aslynda, eger-de ylmyň paradigmalaryny ägirt uly açyşlar esasynda bölseň, onda oýlanyş paradigmasyny nähili tapgyrlara bölmeli? Elbetde, olary belli bir medeni — tehniki üstünlikler: gurallaryň ulanmak döwrüne (F.Engels), tigiriň döredilen döwrüne (S.Şpilgarteýu), telewideniýäniň ulanylyp başlanmagyna (M.Maklýuen)... ýaly döwrüne bölüp bolar. Emma maddy ösüşler ruh durmuşynyň ýagdaýyna doly gabat gelip durmaýar. Käbir haýwanlaryň hem gurallary ulanyp, hat-da ýasap hem bilýändigleri ýüze çykaryldy.

Gowy ýeri, psihikanyň ösüş derejesiniň doly obýektiv, dogrusy gönüden-göni subutnamalary hem duş gelýär. Munuň özi jemgyýetiň adamyň

köňli, has dogrusy, psihikanyň asyl durky baradaky düşünjesidir. Hiç bir adamzat jemagaty şu meselä jogapsyz ýaşap bilmeýär. Hut köňül baradaky pikir beýleki tebigy ýagdaýlardan in ilkinji wagşy ilkidurmuşy tapawutlandyrýar we siwilisasiýa tarap ösüşe itergi berýär. Köňül hakdaky düşünjäniň özi taýpalaryň we milletleriň döremeginiň başlangyç şerti bolupdy. Psihiki durmuşyň özboluşlylygyna düşünmek adam hukuklarynyň häzirki zaman ýörelgeleriniň esasyny düzýär. Jemgyýetiň ösüşi bilen bir wagtda psihikanyň öz-özünüň refleksi diýlip atlandyrylýan proses hem ýaýbaňlanýar we çuňlaşýar. Etnograflar (Dünýä halklarynyň emele gelişlerini, medeni aragatnaşyklaryny durmuş aýratynlyklaryny öwrenýän ylym) we etnologlar (Etnografiýa boýunça hünärmen mysal üçin Orta Aziýanyň etnografiýasy) ilkidurmuş jadygöýleriniň dogalarynda we jadyalarynda, totemizm we gadagan ediş däplerinde ruhuň özboluşly refleksiň başlangyçlaryny ýüze çykarýarlar. Gadymy Gresiyada Aristotel (b.e. öňki 384-322 ýý.) ruha inçe düşünje berdi (gadymy grek dilinde psihe) we şeýlelikde XVI asyrda filosofıýanyň psihologiýa diýlip atlandyrylan bölümleriniň biriniň öwrenmeli predmetini kesgitledi. Elbetde, taryhyň dowamynda psihologiýanyň öwrenmeli ugurlary baradaky düşünjeler hem üýtgedi. Häzirki zaman alymlarynyň psihika baradaky pikirleri edil köpugurly geometrik giňişligiň üç ugurly giňişlik

Ozal XX asyryň psihologik jemi hökmünde garalan sosial antinomiýa psihikanyň tapgyrlaýyn gatlaklarynyň ählisini, oýlanyşygyň paradigmalarynyň hemmesini bir ýere jemläp, çalt özgerýän psihologik-taryhy taýdan has ýiti ýagdaýlaryň praktiki usulda çözülmegini talap edýär. Diýmek, kommunikasiýa prosesindäki döredijilik hereket edýän paradigmalaryň ählisiniň stimullaryny özünde jemläp, gomegenligini ýitirýär we köp pikirilige geçip ozalky žurnalistik tehnologiýalarynyň döwre ýeterlik derejede gabat gelmeýändigini görkezýär. Sosial derejede bu gapma-garşylyk täze maglumat tehnologiýalarynyň işlenip taýýarlanylmagy — gazetleriň, žurnallyryň, telegepleşikleriň ylymy esasyda düzülmegi, auditoriýanyň sosiologik taýdan pikir soraşylmagy, interaktiw usullaryň we ş.m. özleşdirmegi bilen ýeňlip geçilýär. Şu şertlerde žurnalistiň ussatlygy diňe duýgurlyga (intuisiýa) bagly bolup durmaly däldir. Munuň özi onuň perspektiwasynda, döredijiliginiň uzak bolmagynyň we žurnalistiň psihologik taýdan sagdynlygynyň meselesi bolup durýar.

OŇYN PIKIRLENIŞ WE PRAGMATIK TEKST

«Dünýäniň nähilidigi bilen işim ýok. Diňe onda nähili ýaşamalydygymy bilesim gelýär. Eger-de dünýäde nähili ýaşamalydygyny bilseň onda onuň nähilidigine düşünersiň» diýip, E. Hemingueýiň

görnüşi new-story kysmy berk gurluşly uly ähmiýetli («Näme boldy», «Nirede?», «Haçan?», «Kim sebäpkär?», «Näme üçin?» we «Nähili?» diýen) alty sowala takyk jogap berýär. Şeýle hem bolup geçen ýagdaýlara prewentiw baha berýän, derrew göze ilýän sözbaşy we möhümligi kem-kemden peselýän anyk, takyk ýagdaýlary sanaýan usuldadyr. Şonda ot ýaly reportýor, hemme ýere ýetişýän, ýagdaýy jikme-jik öwrenýän we hiç zady alga almaýan habarçy kommunikator bolup çykyş edýär.

Şeýlelikde, psihologiýanyň taryhyna diňe bir akademik ylym tarapdan gyzyklanma bildirilmeýär. «Ruhun» ol ýa-da beýleki anyk bir taglymaty» köpçülikleýin täsir ediş serişdeleriniň real taryhynda žurnalizmiň amaly ugurlaryna laýyk gelýän psihologik ýagdaýy dolulygyna açyp görkezip biler. Nemesleriň «gazet öwreniş ylmy», «täzeligiň» iňlis-amerikan taglymaty, köpçülikleýin neşiriň Pariž «ýeňlesligi», senzura tarapyndan gysylan rus metbugatynyň «ezop dili», (Kinaýaly dil göçme manyda sözleýiş) Leniniň «partiýalylyk prinsipi», kommunistler eýýamyndan soňky «aç-açanlyk», hetdenaşa «dördünji häkimi» we ş.m. düşünjeler her biri oýlanyşyň belli bir paradigmasyna esaslanýan, jemgyýetiň şol bir psihologik taryhy ösüşiniň kesgitli şertine oňaly professional tehnologiýanyň anyk ugurlary bolup durýar.

baradaky Ýewklidiň geometriýasyndan tapawutlanyşy ýaly ozalky psihologlaryň düşüncesinden tapawutlanýar. Emma (psi) grek harpy adamlaryň ruhy kesellerini bejerýän we olaryň oýlanyş ýagdaýyny öwrenýän we ylmy mekdepleriň ählisiniň umumy nyşany bolup galýar. Olaryň ählisi şol bir zadyň — adam könlüniň dürli ugurlaryny açyp görkezýär. Şu ýagdaýlary döwrüň filosofik we medeni ösüşi bilen deňşdireniňde olaryň birek-birege doly laýyk gelýändigini we ugurdaşdygyny görmek bolýar.

Aristoteliň pikirine görä, «psihe» bedeniň bölegi bolmasa-da, ol tenden aýry zat däldir. Munuň özi durmuşyň has ýokary derejesidir, ýagny ten ruh bilen we sonuň hatyrasyna bedene jan berlendir. Ol öz pikirini göreç gözün bölegi bolmasa-da, göreçsiz göz bolmaýar diýip düşündirýär. Munuň özi gözün görejiň hatyrasyna ýaşaýandygyny we onuň barlygyny subut edýär. Göreç - gözün ruhudyr. Şeýlelik

bilen Aristoteliň pikirine görä ruha, «ömür berlen bedeniň özboluşly içki görnüşi, hökmünde garamak bolar... ruh bedeniň täjidir» diýip belleýär. Has soňky döwürlerde bu pikire sada, ýöntem, hatda ylymdan öňki ýagdaý diýip baha berdiler. Ýöne munuň özi ellin döwrüniň adamlarynyň psihikasynyň sinhrom galyba öwrülen nusgasydy, oňa Spartanyň goplitleriniň aş durnuklylygynyň gözbaşy Afiny sofistleriniň «tatiki duzunyň» ötgürgirliginiň, antiki gadymy

sungatyň kämilliginiň we gul eýeçilik demokratiýasynyň gapma-garşylykly erkinlik söýüjiligiň çesmesi hökmünde garalýar.

Tanyml amerikan filosofy we psihology Jon Dýui (1859-1952) dünýä baradaky öz garaýşyny «meliorizm» (latynça melior - has gowy) diýip atlandyrdy. Ol: «Meliorizm - munuň özge käbir ýagdaýlardaky özboluşly şertler belli bir derejede gowy ýa-da ýaramaz bolsa-da, aslynda ol gowulandyrylyp bilner diýlen çuňňur ynanç ynamdyr» diýip ýazdy. Şeýle durmuş ýörelgesine sosial umytylyk we şahsy başarnyk (inisiatiwa) jebis utgaşandyr. Munuň özi näbelli ýerleri ilkinji bolup açanlaryň zabtynda, altyn gözlegine çykanlaryň howsalasynda, önümçiligiň konweýer usulynda, birža hilegärliginde, jenaýatçylaryň birleşmelerinde, şou-biznes industriýasynda, Konstitusiýa ilkinji düzediş girizilmeginde, «amerikan arzuwy» we «amerikan durmuşy» ýaly ulňä girizilen ýagdaýlara mahsusdyr.

Şeýlelikde, oýlanyşyň paradigması psihikanyň öz döwrüne laýyk gelýän görnüşidir, öz döwri üçin psihologiýa teoriýasynyň ilkinji abrisidir, sudurydyr.. «Tip» özboluşlylykdan ýokary düşünje bolanlygy sebäpli oýlanyş paradigması «her bir adamyň pikir ugrukdyryjylygyny» aňlatmaýar. Şahsyýetiň psihologik taýdan özygtyýarlylygy aslynda her bir adamyň islendik şertlerde «öz düşüncesine görä» we Dostoyewskiniň eserleriniň käbir gahrymanlary ýaly, şahsy haýrynyň tersine

hem hereket edip biljekdigini görkezýär. Oýlanyşyň paradigması sosial şertlere, has anyk aýtsaň kollektiwleýin, has dogrusy köpçülikleýin häsiýete mahsusdyr. Muňa «däli çaklamalar» däl-de, ylmy mekdepleriň barlag proseduralary laýyk gelýär. Genial şahyrlar däl-de, çeperçilik ugurlary oýlanyş paradigmasyna görä hereket edýär. Ýöne köpçülikleýin - 6 -

kommunikasiýada hut şeýle ýagdaý döredijiligiň ugruny we tekstiň gurluşyny kesgitleýär. Oýlanyşyň her bir ugruna görä kommunisirlenmek şertlerinde döreýän döredijilik prosesinde belli bir stil köpçülikleýin tekstiň belli bir görnüşi we professional kommunikatoryň belli bir tipi kemala gelýär.

Meselem, gadymy grek şäherinde jemgyýetçilik meseleleri, durmuş umytlary we hatda ylmy jedeller hem Halk ýygnaýynda, bazarlarda, akademiki alleýalarda köpçülikleýin jedel arkaly çözülipdir. Şunda dilewarlaryň çykyşy, ritorikanyň we mifologiýanyň gatyşmagy tekstiň görnüşini kesgitleýdir. Şunda ýazgaryjy, mahabatlandyryjy, söwdalaşýan wäşi... kinik-sofist ýaly kommunikatoryň tipi kemala gelipdir.

Uolter Lipmanyň pikirine görä, pragmatik (Grekçe pragma- iş, hereket) Amerikada gazet «her gün okalaýmaly ýeke-täk Injil hasaplanylýar», sebäbi okrugda, şatda, ýurtda, tutuş dünýäde bolup geçýän zatlaryň ählisi barada tizden-tiz bilmek örän möhümdir. Şunda tekstiň